Sosial sahələrin iqtisadiyyatı

1. Sosial struktur anlayışının mahiyyətini açıqlayın. Əhalinin sosial tərkibi haqqında məlumat verin. (Asan)

Sosial struktur anlayışı cəmiyyətin ən əsas “quruluşu” kimi başa düşülür. Sözün əsl mənasında sosial struktur dedikdə, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplara, kollektivlərə, etnik birliklərə və təbəqələrə bölünməsi, bu qruplar arasında qarşılıqlı təsir və funksional əlaqələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Yəni cəmiyyət bir bütöv sistem kimi götürülür və bu sistem içərisində insanlar müxtəlif sosial mövqelərə sahib olur, hər kəs öz yerində müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirir.

Bu anlayış **iki mənada** işlədilir:

1. **Məhdud mənada** – konkret bir sosial sistemdə siniflər, sosial qruplar və təbəqələr arasındakı münasibətlər.

2. **Geniş mənada** – sosial-sinf, sosial-demoqrafik, sosial-ərazi, sosial-etnik və sosial-peşə strukturlarının hamısının cəmi.

Sosial struktur cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mənəvi-mədəni və məişət münasibətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, bir tərəfdən bu sistemlərdən güclü təsir alır, digər tərəfdən isə özü onlara fəal əks-təsir göstərir. Məsələn, iqtisadi dəyişikliklər sosial strukturu dəyişdirir, eyni zamanda sosial strukturda baş verən dəyişikliklər də iqtisadiyyata təsir edir.

Sosial strukturun daxili tərkibi çox genişdir və aşağıdakı dörd əsas tərəfi əhatə edir:

1. Əhalinin sosial tərkibi (qrupların ümumi əhali içərisində xüsusi çəkisi və nisbəti)

2. Ayrı-ayrı sosial birliklərin ümumi strukturda yeri və rolu

3. Sosial qrupların funksional qarşılıqlı münasibətləri

4. Sosial strukturun dəyişilməsi və inkişafının əsas meyilləri

Əhalinin sosial tərkibi isə sosial strukturun ən diqqətçəkən hissəsidir. O, əhalinin keyfiyyətcə fərqlənən müxtəlif sosial qruplara differensiasiyasını göstərir və aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

a) Sosial-sinfi birliklər, qruplar və təbəqələr (əmək bölgüsündə tutulan yerə görə)

b) İşləyən əhalinin peşə tərkibi və kollektivlərə bölünməsi

v) Sosial-ərazi tərkibi (şəhər və kənd əhalisi)

q) Hər sinif və qrupun daxili struktur bölgüsü

s) Əməyin xarakterinə görə bölgü (fiziki və əqli əmək)

d) Sosial-etnik bölgü (millət, xalq, tayfa)

e) Sosial-demoqrafik bölgü (ailə, cins, nəsil)

Ziyalılar sosial strukturun mühüm elementlərindən biridir. Ziyalılar ali və ya orta ixtisas təhsili tələb edən zehni əməklə məşğul olan insanlardır. Onlar kapitalizm dövründə müstəqil sosial təbəqə kimi formalaşıb. Ziyalıların bir hissəsi cəmiyyətin ümumi mənafeyinə xidmət edir (elm, təhsil, səhiyyə, müdafiə), digər hissəsi isə azad peşə sahibləridir (yazıçılar, rəssamlar, artistlər).

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində sosial struktur qeyri-sabit və dinamik xarakter daşıyır. Xüsusilə istehsalla birbaşa bağlı olmayan marginal təbəqələrin (işsizlər, qaçqınlar, aztəminatlılar) xüsusi çəkisi çox yüksəkdir.

2. Sosial sfera və onun fəaliyyət növlərini funksional təyinatına görə qruplaşdırın və izah edin. (Asan)

Sosial sfera cəmiyyətin ən mühüm altsistemlərindən biridir. Onun fəaliyyət növləri funksional təyinatına görə iki böyük qrupa bölünür:

1. **İctimai tələbatın təmin edilməsi ilə bağlı sahələr** – bunlar cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradır. Buraya elm, idarəetmə, ictimai asayişin qorunması kimi sahələr daxildir. Bu sahələr olmadan cəmiyyət bütövlükdə fəaliyyət göstərə bilməz.

2. **Şəxsi tələbatların təmin olunması ilə bağlı sahələr** – bunlar isə iki alt qrupa ayrılır:

• **Mədəni (mənəvi) və sosial tələbatları ödəyən sahələr** → maarif, mədəniyyət, incəsənət, səhiyyə, sosial təminat, bədən tərbiyəsi və idman. Bu sahələr əhalinin ümumtəhsil səviyyəsini yüksəldir, hərtərəfli inkişafına kömək edir, səhhətini qoruyur və işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edir.

• **Məişət tələbatlarını ödəyən sahələr** → əhaliyə məişət xidməti, mənzil-kommunal təsərrüfatı, sərnişin nəqliyyatı və rabitə. Bu sahələr ev təsərrüfatında əməyin qənaətinə və boş vaxtın artmasına imkan yaradır.

Sosial sferada əməyin nəticələri maddiləşmir. Burada xidmət yaradılır. Xidmət iki formada çıxış edir:

• Birincisi, maddi aləmi insan beynində əks etdirən məqsədəuyğun fəaliyyət (elmi biliklər, incəsənət).

• İkincisi, əmək prosesinin özündə istifadə olunan faydalı səmərə (xidmət).

Ən vacib xüsusiyyət odur ki, xidmətin yaranma və istehlak prosesi eyni anda baş verir (müəllim dərs deyəndə şagird dərhal istifadə edir).

Bəzi iqtisadçılar sosial sferanı yalnız “istehlakı artıran” sahə kimi qiymətləndirirlər, amma bu səhvdir. Sosial sfera həm istehlakı, həm də insan inkişafını təmin edir.

3. Sosial sferanın mahiyyətini açıqlayın. Sosial sahələri təsnifləşdirin və səciyyələndirin. (Orta)

Sosial sfera sosial proses subyektlərinin durmadan təkrar istehsalı zərurətindən doğan obyektiv tələbatın yaratdığı, cəmiyyətə məxsus bütöv, daim dəyişən bir altsistemdir. Bu, insanın öz həyatını təkrar istehsal etdiyi fəaliyyət sahəsidir və burada insanın sosial və vətəndaş hüquqları reallaşır. Fəaliyyəti obyektiv qanunlarla müəyyənləşir və sosial idarəçiliyin prinsiplərinə əsaslanır.

Sosial sfera əşya, prosessual, ideya və insani komponentlərə malikdir: sosial infrastruktur, təhsil, səhiyyə, sosial-məişət xidmətləri, idarəetmə orqanları, əhalinin istehlakçı davranış mexanizmi və normativ baza.

Sosial sferaya bilavasitə insanların həyat səviyyəsi ilə bağlı iqtisadi obyektlər və proseslər daxildir. Sosial sferanın iqtisadiyyatı ehtiyatların məhdudluğu şəraitində təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, nəqliyyat, rabitə, idman, turizm, sosial təminat və mənzil-kommunal sahələrində yaranan iqtisadi münasibətləri öyrənir.

Əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün maddi və xidmət sferasını inkişaf etdirmək, tələbata uyğun istehsal, istehlak, bölgü və mübadilə proseslərini yaratmaqdır.

Təsnifat (hal-hazırki iqtisadi sahələrə görə):

- Təhsil
- Səhiyyə
- Elm və elmi xidmət
- Mədəniyyət və incəsənət
- Bədən tərbiyəsi və idman
- Turizm və sosial-mədəni servis
- Sosial müdafiə və sosial təminat
- Sosial və tibbi sığorta
- Əhaliyə məişət xidmətləri

• İctimai iaşə

• Sərnişin nəqliyyatı

• Rabitə və informasiya xidmətləri

• Mənzil-kommunal təsərrüfatı

4. Sosial sferanın xarakterik xüsusiyyətlərini nümunə göstərməklə izah edin. (Orta)

Sosial sfera maddi istehsal sferasından çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər onun mahiyyətini, fəaliyyət mexanizmini və cəmiyyətdəki rolunu müəyyənləşdirir. Sosial sferanın xarakterik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və nümunələrlə izah etmək olar:

Birinci xüsusiyyət: Sosial sfera maddi istehsaldan öz funksional təyinatı ilə fərqlənir. Burada əsas diqqət insana və onun sosial yaşayış şəraitinə yönəldilir. Sosial sferada işçilərin əməyi xidmət formasında yerinə yetirilir. Bu xidmət eyni zamanda həm əmək fəaliyyəti, həm də fəaliyyətin nəticəsi kimi çıxış edir. Yəni xidmətin iki tərəfi vahid birliyi təşkil edir. Məsələn, həkim xəstəni müalicə edərkən eyni anda həm əmək göstərir, həm də xidmət nəticəsi yaradır. Bu, maddi istehsaldan fərqli olaraq, sosial sferanın insan mərkəzli olmasını göstərir.

İkinci xüsusiyyət: Sosial sferada xidmətlər qeyri-maddi xidmətlər, sosial xidmətlər kimi təmsil olunur. Onlar əşya formasını almırlar və maddi sərvət kimi yığılmırlar. Sosial xidmətlərlə yanaşı, maddi-istehsal sahələrində də xidmətlər mövcuddur. Maddi xidmətlər isə dövriyyə sferasında istehsal prosesinin davamına, məhsulun daşınmasına və saxlanılmasına yönəldilir. Məsələn, ticarət, ictimai iaşə, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin bir çoxu maddi xidmətlərə aiddir. Sosial sferanın xidmətləri isə birbaşa insanın həyat səviyyəsini yüksəldir və maddi formasını almır.

Üçüncü xüsusiyyət: Sosial sferada xidmətlər vacib iqtisadi əlamətə malikdir – onların dəyəri yoxdur. Ancaq əmtəə istehsalı şəraitində xidmət dəyər formasını ala bilər və alqı-satqı obyekti ola bilər. Bu, sosial sferanın iqtisadi təbiətini göstərir.

Dördüncü xüsusiyyət: Sosial sferada əmək prosesi maddi istehsalla müqayisədə fərqli cəhətlərə malikdir. Burada əmək fərdiləşmişdir. Sosial sfera insanların fərdi tələbatları, müxtəlif zövqləri və əhval-ruhiyyələri ilə birbaşa əlaqəlidir. Buna görə də sosial sahələrdə işləyənlərin şəxsi keyfiyyətlərinə xüsusi tələblər irəli sürülür. Nəticədə sosial sferada ixtisaslı işçilərin xüsusi çəkisi yüksək olur. Məsələn, müəllimin pedaqoji bacarığı, həkimin empatiyası və peşəkarlığı xidmətin keyfiyyətini birbaşa müəyyənləşdirir.

Beşinci xüsusiyyət: Sosial sferada əməyin maddi şərtləri (əsas fondlar) maddi istehsalın əmək vasitələri ilə xaricən uyğunlaşa bilər. Amma iqtisadi cəhətdən onlar uzunmüddətli

istifadə olunan əmək əşyaları kimi çıxış edirlər və öz dəyərini yaranan məhsula keçirmirlər. Onların dəyəri istehlak prosesində yoxa çıxır. Məsələn, xəstəxana binası və ya məktəb binası illərlə istifadə olunur, amma onların dəyəri birbaşa xidmətə “keçmir”.

Altıncı xüsusiyyət: Sosial sferada əmək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırmanın təsirinə nisbətən az miqyasda düşür. Buna görə də sosial sahələr maddi istehsalla müqayisədə daha yüksək əməktutumluluğu ilə fərqlənirlər. Xidmətlərin həcminin genişlənməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşması əsasən bu sferanın əmək resurslarının sayının çoxalması, əməyin təşkili və idarəetmənin mütərəqqi metodlarının daxil edilməsi hesabına təmin olunur.

Yeddinci xüsusiyyət: Xidmətlər istehlak əşyalarıdır və pullu, güzəştli və pulsuz xidmətlərə bölünürlər. Pulsuz xidmətlər sosial sferanın sosial-mədəni sahələrinin xidmətləridir (təhsil, səhiyyə, mədəni xidmətlərin bir çox növləri). Onların inkişafı ictimai istehlak fondları hesabına təmin olunur. Pullu xidmətlərə (mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidmətləri, nəqliyyat, rabitə, turizm) isə əhalinin tələbatının fərdiləşdirilmiş forması deyilir.

Səkkizinci xüsusiyyət: Sosial sferanın müəssisə və idarələri geniş əraziyə səpələnmişdir. Bu, əhalinin bu obyektlərə asanlıqla çata bilməsi üçün zəruridir.

Bu xüsusiyyətlər sosial sferanı maddi istehsaldan fərqləndirir və onun insan mərkəzli, xidmətyönümlü təbiətini aydın göstərir.

5. Sosial sahələrin resurs potensialından bəhs edin. Əmək resursları balansının strukturunu təsvir edin. (Asan)

Sosial sahələrin resurs potensialı bu sahəyə məxsus vəzifələrin icrası üçün iqtisadi imkanları səciyyələndirən maddi-texniki, əmək, maliyyə, təşkilati-idarəçilik və informasiya ehtiyatlarının məcmusudur. Resurs potensialı olmadan sosial sfera öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Resursların tərkibinin və hərəkətinin qeydiyyatı üçün xüsusi balanslar sistemi istifadə olunur: əsas fondlar balansı, maddi-texniki və yanacaq-enerji resursları balansı, əmək resursları balansı.

Təsərrüfatlararası ehtiyatlar axınının və sosial sfera ilə maddi istehsal arasındakı fəaliyyət mübadiləsinin təhlili üçün isə ictimai məhsulun istehsalının və paylanmasının sahələrarası balansından istifadə olunur.

Əmək resursları sosial sferanın inkişafının ən vacib resurs amilidir. Bu sferada məşğul olan heyətin keyfiyyət tərkibinə həmişə yüksək tələblər qoyulur, çünki burada zehni əmək üstünlük təşkil edir. Ona görə də burada işləyənlərin arasında ali təhsillilərin faiz nisbəti yüksəkdir.

Əmək resursları iki böyük qrupa bölünür:

1. **İqtisadi fəal əhali** – işləyə bilən və işləmək istəyən əhali.

2. **İqtisadi qeyri-fəal əhali** – işləməyən və ya işləyə bilməyən əhali.

Əmək resurslarının hərəkəti və təkrar istehsalı **əmək resursları balansında** əks olunur. Bu balansın strukturu aşağıdakı kimidir:

1. **İş qabiliyyətli və iş qabiliyyətli yaşında olan əhali**

- Kişilər – 16-65 yaş
- Qadınlar – 16-62 yaş

2. **İş qabiliyyətli və iş qabiliyyətli yaşında olmayan əhali**

- Kişilər – 65 yaşdan yuxarı
- Yeniyetmələr – 16 yaşa qədər
- Qadınlar – 62 yaşdan yuxarı

3. **Əmək resurslarına daxil deyildir**

- I və II dərəcəli əlillər (istehsal və müharibə əlilləri)
- İş qabiliyyəti olmayan əhali

Bu struktur sosial sferanın kadr potensialını planlaşdırmağa, proqnozlaşdırmağa və idarə etməyə imkan verir.

6. İşsizliyin hansı formaları var? Onları fərqləndirin. (Asan)

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizlik tamamilə aradan qaldırıla bilməz, amma onun müəyyən tipləri mövcuddur. Əsasən üç forma fərqləndirilir:

1. **Friksion işsizlik** – bir qayda olaraq qısamüddətli olur, könüllü xarakter daşıyır və uyğun iş yerinin axtarılma prosesini əks etdirir. Buna görə də friksion işsizlik müəyyən dərəcədə arzuolunan və qaçılmazdır. Çünki işçilərin çoxu az maaş verilən və ya aşağı məhsuldar işdən daha yüksək maaşlı və məhsuldar işə keçmək istəyir, ya da yaşadığı ərazidəki iş yerlərinə üstünlük verir. Beləliklə, friksion işsizlik iş axtaran, iş yerini dəyişən insanları əhatə edir.

2. **Struktur işsizlik** – friksion işsizliyin davamıdır. Adətən uzunmüddətli olur və məcburi xarakter daşıyır. O, istehlak tələbatının artması ilə əlaqədardır. İstehlak tələbatı artdıqca yeni məhsula tələbat yaranır, bu isə istehsal texnologiyasının dəyişməsini, yeniləşməsini tələb edir və potensial mütəxəssislərə tələbatı artırır. Struktur işsizlik yeni ixtisas alan və ya ixtisasını dəyişən insanları əhatə edir.

3. **Dövri (mövsümi) işsizlik** – iqtisadi böhranla əlaqədardır. Lakin bəzi sahələrdə (məsələn, aqrar bölmədə) mövsümi işsizlik təbiidir. İqtisadi böhran tsiklinin aşağı düşməsində işsizlik ordusu artır.

Ümumi işsizliyin həcmi friksion və struktur işsizliyin cəmindən ibarətdir. Dövlət işsizliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Məsələn, ağır inflyasiya şəraitində faiz stavkasını azaltmaqla istehsalı genişləndirir və işsizliyi azaltmağa çalışır. Bu siyasət qısa müddət üçün effektiv ola bilər, amma resurslardan (o cümlədən əmək resurslarından) istifadə səviyyəsini yüksəldir.

7. Sosial sferanın maliyyə resurslarını şərh edin. Sosial fondları müqayisə edin. (Orta)

Sosial sferanın vacib tərkib hissələrindən biri onun maliyyə resurslarıdır. İstənilən ölkənin maliyyə resursları üç subyekt arasında – dövlət, müəssisə (təşkilat) və əhali (ev təsərrüfatı) arasında hərəkət edir.

Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirmiş yeniyetmələrin və digər zəruri qrupların tələbatını ödəmək üçün büdcə vasitəsilə xərcləri qarşılayır. Müasir şəraitdə təşkilatların resursları əsasən sosial məqsədlərə yönəldilir. Azərbaycanda neft sahəsi büdcənin əsas gəlirini formalaşdırır və büdcədənkənar fondlar yaradır. Büdcədənkənar fondlar birbaşa işçilərin əməkhaqqını artırmaq, yaşayış üçün zəruri obyektlərin tikilməsini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir.

Sosial fondlar – əhaliyə sosial yardımın həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan pul vəsaitləri fondlarıdır. Onların əsas mənbələri: sığorta olunanların və muzdla işləyənlərin sığorta haqları, sahibkarların ödədiyi sığorta haqları, dövlət subsidiyalarıdır.

Sığorta haqları gəlirlərdən çıxılan hissədir və bir çox ölkədə faizlə proporsional tətbiq edilir (məsələn, Böyük Britaniya və Fransada – 5.7%, ABŞ – 7.15%, Yaponiya – 5.3%).

Büdcədənkənar dövlət sosial fondları hesabına aşağıdakılar həll olunur:

• Əhaliyə pul müavinətləri və birdəfəlik yardımlar

• Əhalinin əmək qabiliyyətinin bərpası və qorunması

• Sosial infrastruktur müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi

• Pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasında büdcədənkənar sosial fondlar:

• Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

• Əhalinin məşğulluğuna kömək fondu (müəssisələrin əməkhaqqı fondundan 2% ayırma ilə formalaşır)

• Əlillərin sosial müdafiə fondu (müəssisələrin mənfəətindən 1% məcburi ayırma ilə formalaşır)

Bu fondlar sosial sferanın maliyyə dayaqlarını gücləndirir və əhalinin sosial müdafiəsini təmin edir.

8. Sosial sferada əmək məsrəflərinin əsas xüsusiyyətlərini nümunə üzərindən izah edin. (Orta)

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin təkrar istehsalının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar iqtisadi cəhətdən uzunmüddətli istehlak rifahına aiddir və insanların maddi rifahının artması, keyfiyyətcə inkişafı üçün maddi zəmin yaradırlar.

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin əhalinin keyfiyyət tərkibinə olan struktur uyğunluğu və sosial sferanın bölmə və sahələrinə kapital qoyuluşu arasındakı nisbətlər **sosial mütənasiblik** adlanır.

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin istehlak dəyərini səciyyələndirən sosial effekt aşağıdakılarda özünü göstərir:

• İnsanlara xidmət üçün rahat və əlverişli sanitar-gigiyenik və ekoloji şəraitin yaradılması

• Xidmət sahələri idarə və müəssisə şəbəkəsinin maksimum dərəcədə rahat yerləşdirilməsi

• Arxitektura, bədii, tarixi və estetik dəyərin yüksək olması

Sosial sferanın əsas vəsaitlərinin sosial effekti və kapital qoyuluşlarının effekti **nəqliyyat yorğunluğu** vasitəsilə iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilə bilər. Bu, sənaye zonasının ictimai və yaşayış tikililərinin dağınıq yerləşdirilməsi, nəqliyyat xətlərinin səmərəsiz planlaşdırılması, artıq nəqliyyat dəyişmələri nəticəsində əmək və mədəni-məişət məqsədli gedişlər zamanı işdənkənar vaxtın itirilməsini səciyyələndirir. Nəqliyyat yorğunluğu işçilərin əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur və şərti olaraq itirilmiş iş vaxtı ilə ifadə edilir.

Sosial sferanın digər mühüm amili – **təkrar istehsalın xüsusiyyətləri** – əmək-insan resurslarıdır. Xidmətlərin istehsalçıları ilə istehlakçıları arasındakı birbaşa şəxsi əlaqələr xidmətin keyfiyyətini insan-əmək resurslarının keyfiyyəti, ixtisas dərəcəsi və peşə ustalığı ilə müəyyənləşdirir. Sosial-mədəni və işgüzar xidmətlər göstərən sahələrdə işçilərin yüksək təhsil və peşə hazırlığı, əməyin yaradıcı və intellektual məzmunu önə çıxır.

Müəssisələri insanların yaşayış zonalarına yaxın yerləşdirmək və işçilərin əməyini fiziki cəhətdən yüngül etmək sosial sferanı **qadın əməyinin tətbiqi** üçün çox əlverişli sahə edir. İqtisadiyyatda qadınların məşğulluğunun genişlənməsi əsasən sosial sferaya cəlb olunması

hesabına baş verir. Lakin bu proses “qadınlaşma”ya səbəb olur və bəzi sahələrdə kişi-qadın balansının pozulması mənfi sosial nəticələr doğurur. Məsələn, məktəblərdə kişi müəllimlərinin azlığı yeniyetmələrin tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir və pedaqoji kollektivdə sağlam sosial-psixoloji şəraitin yaradılmasını çətinləşdirir.

9. Məşğulluğun səviyyəsini nümunə misal üzərindən hesablayın. Məşğulluğun sosial-iqtisadi strukturunu şərh edin. (Çətin)

İqtisadiyyatın bazar yönümlü inkişafı iş qüvvəsinin transformasiyasına səbəb olur. Əmək resurslarından səmərəli istifadə məsələsinə iki istiqamətdə baxmaq olar. Birinci istiqamət – işsizliyi ləğv etmək üçün bütün işləyə bilən əhalinin işlə təmin olunması. İkinci istiqamət – iqtisadiyyatın tələbatını ödəyə bilən ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin işlə təmin olunması.

Əmək resurslarının səmərəli bölgüsünün konkret metodikası yoxdur, lakin qanunauyğunluğu vardır: ilk növbədə maddi istehsalın, sonra xidmət sahələrinin və kənd təsərrüfatının tələbatı ödənilir. Bu zaman ümumi əhali ilə əmək resursları, maddi istehsal ilə xidmət sahələri arasında mütənasiblik gözlənilməlidir.

İqtisadi fəal əhalinin sayının əmək qabiliyyətli əhalinin sayına faiz nisbətinə əhalinin iqtisadi fəallığı əmsalı deyilir. İşsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin sayına faiz nisbəti isə işsizliyin səviyyəsini səciyyələndirir.

Əməyin kəmiyyətini və strukturunu müəyyən edən əmək ehtiyatlarından fərqli olaraq, əmək potensialı əmək ehtiyatlarının keyfiyyətini və potensial imkanlarını xarakterizə edir. Kəmiyyət nöqteyi-nəzərdən əmək potensialının sinonimi “iqtisadi aktiv əhali” sayılır.

Məşğulluq və işsizlik vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər:

• Qeyri-institusional əhali

• Məşğul əhalinin sayı

• İşsiz əhalinin sayı

• İşçi qüvvəsinə daxil olmayan şəxslərin sayı

Məşğulluğun səviyyəsi aşağıdakı düsturla hesablanır:

Sm = M/İf * 100

burada:

• **Sm** – məşğulluğun səviyyəsi (faizlə)

• **M** – məşğul olanların sayı

• **İf** – iqtisadi fəal əhali

Məşğulluğun sosial-iqtisadi strukturu aşağıdakı kimidir:

• Muzdla işləyənlər

• Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar

• Əmək qabiliyyətini itirənlər, məzuniyyətdə olanlar, ixtisasını artıranlar

• Sərbəst fəaliyyətlə məşğul olanlar

• Vəzifələrə seçilənlər və təyin olunanlar

• Hərbi xidmətdə və digər hərbi işdə olanlar

• Təhsil alanlar

Bu struktur məşğulluğun sosial tərkibini və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına uyğunluğunu göstərir.

10. İşsizliyin orta aylıq səviyyəsini nümunə misal əsasında hesablayın. (Çətin)

İşsizliyin orta aylıq səviyyəsi işsizlik dinamikasını və iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirmək üçün çox vacib göstəricidir.

Hesablama formulu:

İşsizliyin orta aylıq səviyyəsi= Aylıq işsizlərin orta sayı / İqtisadi fəal əhalinin orta sayı * 100

Bu göstərici dövlətə işsizliyin dinamikasını izləməyə, siyasət hazırlamağa və büdcə planlaşdırmasına kömək edir. Əgər səviyyə yüksək olarsa, dövlət iş yerlərinin açılması, təlim proqramları və ya faiz siyasəti ilə müdaxilə edir.

11. Sosial inkişafın mahiyyətini izah edin. (Asan)

Sosial inkişaf iqtisadi inkişafın tərkib elementi olub, özünəməxsus qanunauyğunluqları və dəyişmə meylləri olan bir prosesdir. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərzi, davranışı, qərar qəbulu və məhsuldarlığı ilə bağlıdır. O, iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də həlledici, təyinedici amilidir.

İlk növbədə sosial inkişaf həyat səviyyəsi, həyat tərzi, əmək haqqı, sosial müdafiə və sosial sığorta problemlərinin həlli ilə bağlıdır.

Sosial inkişaf prosesi özündə bir neçə mərhələni birləşdirir:

1. **Erkən yaşdan öyrənmə** – erkən tədris təşəbbüslərinə investisiya insanların uğuru üçün zəmanət yaradır. Uşaqların təhsilə erkən başlaması onların rifah və uğurlarının

uzunmüddətli olmasını təmin edir.

2. **Uşaq qayğı sistemi** – valideynlər övladlarının bağça və məktəblərdə yaxşı qayğı gördüyünə əmin olsalar, işlərinə daha arxayın köklənəcəklər. Bu, biznesin uğuruna və ümumi iqtisadi rifaha təsir edir.

3. **Əlçatan yaşayış yerləri** – mənzillər ailə həyatının əsasıdır. Onlar təhlükəsiz yaşayış, övlad böyütmə, ictimai münasibətlər və yaşlı valideynlərə qayğı üçün zəruridir.

4. **İctimai həyatın digər sahələrinə investisiya** – gənclərin inkişaf proqramları, ali təhsil, iş yerlərinin açılması, sağlam həyat tərzinə təşviq.

Beləliklə, sosial inkişaf iqtisadi inkişafı gücləndirən və eyni zamanda ondan qaynaqlanan kompleks prosesdir.

12. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektləri haqqında məlumat verin. (Asan)

Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi kompleks prosesdir və aşağıdakı əsas obyektləri əhatə edir:

1. Tələbat sistemi, onun formalaşması, dinamikası, meylləri və perspektivası.

2. Bölgü münasibətlərindən asılı olaraq əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti və onun dinamikası.

3. Əhalinin maddi və mənəvi nemətlər, xidmətlər istehlakı və bu xidmətləri təmin edən sosial obyektlərin (təhsil, məişət xidməti, sərnişin nəqliyyatı və s.) inkişaf xüsusiyyətləri.

4. Əhalinin həyat səviyyəsi, həyat tərzi və onları formalaşdıran amillər (qiymət, vergi, mal təklifi, kredit şərtləri).

5. Əhalinin məşğulluğunun əsas istiqamətləri (əmək şəraiti, sərbəst vaxt), təbii artım prosesi, doğum və ölüm nisbəti.

6. Maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin və digər mənəvi dəyərlərin vəziyyəti, onların maliyyə əsasları, kadr təminatı və maddi-texniki bazası.

7. Yüksək ixtisaslı kadrların xalq təsərrüfatı tələbatına uyğun inkişafının tənzimlənməsi.

8. Xarici iqtisadi, mədəni və texniki əlaqələrin əhalinin həyat səviyyəsinə, məşğulluğuna və elmi-texniki siyasətə təsirinin qiymətləndirilməsi.

9. Ətraf mühitin və təbii resurslardan istifadənin sosial aspektləri.

Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərə göstəricisi kimi qəbul olunur və iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqədədir.

13. Əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərini və tənzimlənməsi amillərini izah edin. (Orta)

Əhalinin həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olub, insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi göstəricisidir. O, milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında formalaşır.

Həyat səviyyəsinin yüksək olması iqtisadi inkişafa təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır.

Əsas göstəricilər:

1. Adambaşına düşən milli gəlirin həcmi

2. Gəlirlərin əhali qrupları və sinifləri arasında bölgüsü

3. Nominal və real əmək haqqı

4. İctimai istehlak fondundan güzəşt və ödəmələr

Tənzimlənmə amilləri:

• Gəlirlər (pul və natural)

• Əmək haqqı

• Bölgü mexanizmləri

• Qiymət, vergi, mal təklifi

• Kredit şərtləri

Gəlirlər pul və natural gəlirlərə bölünür. Natural gəlirlər şəxsi təsərrüfatdan və pulsuz xidmətlərdən (təhsil, səhiyyə) əldə olunur.

14. Yaşayış minimumu haqqında qanunun əsas anlayışlarını izah edin. Gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyi yaradan amilləri şərh edin. (Orta)

Yaşayış minimumu haqqında qanun ölkə üzrə minimum yaşayış səviyyəsini tənzimləyir və əhalinin gəlirlərinin, sosial müdafiəsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir.

Əsas anlayışlar:

• **Minimum istehlak səbəti** – insanın sağlamlığı üçün zəruri ərzaq, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin toplusu.

• **Yaşayış minimumu** – minimum istehlak səbətinin dəyəri + icbari ödənişlər.

• **Aztəminatlı ailə** – adambaşına orta gəliri ehtiyac meyarından aşağı olan ailə.

• **Ünvanlı dövlət sosial yardımı** – aztəminatlılara göstərilən yardımlar.

• **Minimum əmək haqqı** – ixtisassız əməyə görə ən aşağı aylıq əmək haqqı.

Gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyi yaradan amillər:

• Şəxsi qabiliyyət və istedad fərqləri

• Təhsil səviyyəsi və peşə hazırlığı

• Mülkiyyətə sahib olmaq və vərəsəlik

• Risk və intensiv işləmə

• Bazarlarda hökmran mövqe

• Psixoloji amillər (uğur, əlaqələr)

Dövlət Lorens əyrisi və Cini əmsalı ilə ölçür (0 – bərabərlik, 1 – tam bərabərsizlik).

15. Minimum istehlak səbətinin mahiyyətini və tərkibini praktiki əsasda izah edin. Sosial qanunları xarakterizə edin.

Minimum istehlak səbəti əhalinin sosial-demoqrafik qrupları üzrə bir nəfərin və ya ailənin minimum xərclərini formalaşdıran toplusdur.

Tərkibi:

• Ərzaq məhsullarının minimum toplusu

• Qeyri-ərzaq mallarının minimum toplusu (geyim, təsərrüfat, sanitariya əşyaları, dərmanlar)

• Xidmətlərin minimum toplusu (mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, təhsil, müalicə, istirahət)

Səbət dövlət elmi idarələri və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə 3 ildən bir yenilənir.

Sosial qanunlar iqtisadi qanunlar sistemi ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Əsas sosial qanunlar:

• Sağlamlıq haqqında qanun

• Tibbi sığorta haqqında qanun

• Mədəniyyət haqqında qanun

• Məşğulluq haqqında qanunlar

• Ətraf mühitin qorunması haqqında qanun

• Dövlət büdcəsi və vergilər haqqında qanunlar

Onlar dövlətin sosial siyasətinin hüquqi bazasını təşkil edir, həyat səviyyəsini yüksəltmək, aztəminatlıların hüquqlarını qorumaq və sosial mühiti yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Sosial qanunlar dövlətin himayəçilik siyasəti ilə inkişaf edir.

16. Sosial sferanın idarə olunmasının mahiyyətini izah edin. (Asan)

Sosial sferanın idarə olunması – təkrar sosial istehsal üçün xarici mühit və daxili şəraitin formalaşdırılması yolu ilə sosial subyektlərin idarə edilməsidir.

Əsas xüsusiyyətləri:

• Bütün amillər (xarici-daxili, qanunauyğun-təsadüfi, sabit-qeyri-sabit) nəzərə alınır.

• Qərarlar proqnoz və məlumat əsasında qəbul edilir.

• İdarəetmə mexanizmi dövlət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və regional orqanlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət idarəetməsi sosial siyasətin məqsədlərini (həyat səviyyəsi, məşğulluq, sosial yardım) qanunla müəyyənləşdirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə “ikilaylı” idarəçilik var: bazar mexanizmləri + dövlət nəzarəti (insan kapitalının qorunması).

Dövlət hüquqi, inzibati və iqtisadi alətlərdən istifadə edir. Sosial obyektlərin özəlləşdirilməsinə çox hallarda yol verilmir, çünki Konstitusiya hüquqlarını təmin etmək dövlətin vəzifəsidir. Səlahiyyətlər mərkəzi, regional və bələdiyyə orqanları arasında bölüşdürülür.

17. Dövlət səviyyəsində səhiyyə sisteminin idarə edilməsi vəzifələrini açıqlayın. (Asan)

Səhiyyə sistemi müalicə-profilaktik, elmi-tədqiqat, əczaçılıq, təhsil müəssisələri və idarəetmə orqanlarından ibarətdir. Fəaliyyət yalnız lisenziya ilə mümkündür.

Mərkəzi səviyyədə (Səhiyyə Nazirliyi) əsas vəzifələr:

• Strategiya və məqsədli proqramların hazırlanması

• Tibbi sığorta və sosial xəstəliklər proqramlarının idarə edilməsi

• Kadr hazırlığı və investisiya siyasəti

• Tibbi xidmətin dövlət standartlarının müəyyənləşdirilməsi və metodoloji dəstək

Regional orqanlar əhalinin sağlamlığının kompleks mühafizəsi proqramını formalaşdırır və nəticələrə (xəstələnmə, ölüm səviyyəsi, orta ömür) görə məsuliyyət daşıyır.

18. Təhsil fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi standartlarını təhlil edin. (Orta)

Təhsilin əsas məqsədi – şəxsiyyətin harmonik inkişafı və ölkənin intelektual potensialının artırılmasıdır.

Əsas standartlar və mexanizmlər:

• Dövlət təhsil müəssisələri şəbəkəsi milli və regional xüsusiyyətlərə uyğun qurulur.

• Lisenziya ekspert komissiyasının rəyi ilə verilir.

• Dövlət qeydiyyatı və akkreditasiya məzunlara dövlət sənədi vermə hüququ yaradır.

• Attestasiya hər 5 ildən bir aparılır (keyfiyyət nəzarəti).

• Maliyyələşdirmə dövlət normativləri ilə həyata keçirilir; pulsuz təhsil (ibtidai, orta, peşə, ali) təmin edilir.

• Qeyri-dövlət müəssisələri təhsil haqqı ala bilər, amma əlavə xidmətlər pullu ola bilər.

19. Əmək bazarının idarə edilməsi və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi problemlərini təhlil edin. İşsizlikdən sığorta haqqının tutulması və sığorta ödənişinin təyin olunması qaydalarını izah edin. (Orta)

İşsizlər – özlərindən asılı olmayan səbəblərdən işsiz qalan, dövlət məşğulluq xidmətində qeydiyyatdan keçən və iş axtaran əmək qabiliyyətli vətəndaşlardır.

Dövlət dəstəyi: sosial yardım, pulsuz peşə təlimi, ictimai işlər.

İşsizlikdən sığorta (Azərbaycan, 2018-ci ildən):

• Haqq: əməkhaqqının 0,5% işçi + 0,5% işəgötürən tərəfindən ödənilir.

• Ödəniş müddəti: ilk müraciətdə 6 ay, təkrarda 3 ay.

• Maksimum müddət: 24 ay ərzində 9 aydan artıq ola bilməz.

• Müavinət: son əməkhaqqının müəyyən faizi qədər təyin edilir.

20. Dövlətin sosial zəmanətlər sistemini və minimum sosial standartların tətbiqi məsələlərini təhlil edin. (Çətin)

Sosial zəmanətlər Konstitusiya və qanunlarla müəyyənləşdirilir. Dövlət iki funksiya yerinə yetirir: zəif qruplara (pensiyaçılar, əlillər) sosial ödəniş və xidmət + bütün əhaliyə sosial müdafiə.

Əsas prinsiplər:

• Pulsuz/güzəştli xidmətlərin minimumu

• Seçim azadlığı

• Dövlət və özəl bərabərliyi

• Keyfiyyət və hüquqların qorunması

• Ünvanlılıq

Minimum sosial standartlar – qanunla müəyyən edilmiş norma (yaşayış minimumu, minimal əmək haqqı, təhsil, səhiyyə). Onlar bütün səviyyələrdə məcburidir.

21. Tələbat və istehlakın mahiyyətini izah edin. (Asan)

Tələbat – obyektiv, zəruri ehtiyaclar sistemidir (daim dəyişir).

Bölgü:

• İstehsal tələbatı (məhsul istehsalı üçün)

• Qeyri-istehsal tələbatı (şəxsi)

Tələbat istehlakı, istehlak isə tələbatı doğurur.

Tələbat növləri:

• Maddi nemətlərə

• Mənəvi nemətlərə

• Sosial tələbat

Ödənilmə dərəcəsi (α):

alpha = T_real / T_ideal * 100\%

Tələbatın formalaşmasına iqtisadi, sosial, coğrafi amillər təsir edir.

22. Əhali istehlakının formalaşmasına təsir göstərən sosial-iqtisadi amilləri açıqlayın.

(Asan)

Əsas amil qrupları:

1. İstehsal amilləri (məhsul strukturu)

2. İqtisadi amillər (gəlir, qiymət, vergi, kredit)

3. Sosial amillər (işsizlik, əmək haqqı, təhsil, sosial müdafiə)

4. Coğrafi-iqtisadi amillər (təbii sərvətlər, ərazi)

5. Təşkilati-iqtisadi amillər (infrastruktur, bank, sığorta)

6. Siyasi amillər

7. Xarici-iqtisadi əlaqələr (idxal-ixrac)

Bu amillər istehlakın həcmini, strukturunu və dinamikasını müəyyənləşdirir.

23. Real Praktikada və Tədqiqat İşlərində İstifadə Olunan Əsas Metodlar

Elmi tədqiqat və praktik fəaliyyətdə müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar tədqiqatçıya hadisələri düzgün izah etməyə, nəticə çıxarmağa və praktik tövsiyələr hazırlamağa imkan verir.

Müşahidə Metodu

Müşahidə ən qədim və geniş yayılmış tədqiqat metodlarından biridir. Bu metodda tədqiqatçı hadisəyə müdaxilə etmədən onu sistemli şəkildə izləyir və qeyd edir. Müşahidə iştirakçılı və iştirakçısız olmaqla iki növə bölünür. İştirakçılı müşahidədə tədqiqatçı öyrəndiyi qrupun içərisində fəaliyyət göstərir. Məsələn, sosioloq işçi kollektivinin davranışını öyrənmək üçün həmin müəssisədə işə düzələ bilər. Müşahidə real mühitdə baş verən prosesləri təhrif etmədən qeyd etməyə imkan verir.

Anket və Sorğu Metodu

Sorğu metodu geniş əhalinin rəyini, münasibətini, davranışını öyrənmək üçün istifadə edilir. Anket yazılı formada, müsahibə isə şifahi formada aparılır. Sosial siyasətin effektivliyini qiymətləndirmək üçün əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında sorğular keçirilir. Məsələn, pensiyaçıların sosial müdafiə sistemindən məmnunluq dərəcəsini ölçmək üçün strukturlaşdırılmış anket hazırlanır. Sorğu metodunun üstünlüyü qısa müddətdə çoxlu sayda respondentdən məlumat toplamağa imkan verməsidir.

Statistik Təhlil Metodu

Statistik metodlar kəmiyyət göstəricilərinin işlənməsi üçün tətbiq edilir. Orta kəmiyyətlər, dispersiya, korrelyasiya, reqressiya təhlili bu metodun əsas alətlərini təşkil edir. Məsələn, ölkədə işsizlik səviyyəsi ilə cinayətkarlıq arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün korrelyasiya təhlilindən istifadə olunur. Statistik metodlar böyük həcmli məlumat massivlərindən mənalı nəticələr çıxarmağa, proqnozlar vermağə imkan verir.

Müqayisəli Təhlil Metodu

Bu metodda müxtəlif ölkələrin, regionların, dövrlərin göstəriciləri bir-biri ilə müqayisə edilir. Məsələn, Azərbaycanın sosial xərclərinin ÜDM-ə nisbəti Avropa ölkələri ilə müqayisə edilərək boşluqlar müəyyən edilir. Müqayisəli təhlil ən yaxşı təcrübələrin (best practices) aşkar edilməsinə və adaptasiyasına xidmət edir.

Ekspert Qiymətləndirməsi Metodu

Bu metodda müvafiq sahənin tanınmış mütəxəssislərinin bilik və təcrübəsindən istifadə edilir. Delphi metodu ekspert qiymətləndirməsinin ən məşhur variantıdır: ekspertlərə ardıcıl olaraq eyni suallar verilir, cavablar ümumiləşdirilir, razılaşma əldə olunana qədər proses davam edir. Bu metod xüsusilə məlumat çatışmazlığı şəraitində proqnozlaşdırma üçün əhəmiyyətlidir.

Sənəd Təhlili Metodu

Tədqiqatçılar arxiv materialları, qanunvericilik aktları, hesabatlar, mətbuat məqalələri kimi ikincil mənbələri təhlil edərək nəticə əldə edirlər. Bu metod tarixi proses və siyasət dəyişikliklərini öyrənmək üçün xüsusilə faydalıdır.

Bütün bu metodlar tədqiqatın məqsədinə, mövzusuna və mövcud resurslara uyğun seçilir. Çox vaxt bir neçə metodun birlikdə tətbiqi daha etibarlı nəticələr verir.

24. Nominal və Real Gəlirlərin Formalaşması

Nominal və real gəlir anlayışları iqtisadiyyatda əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən əsas göstəricilərdir.

Nominal Gəlir

Nominal gəlir — şəxsin müəyyən dövr ərzində əldə etdiyi pul məbləğidir. Buraya əmək haqqı, pensiya, müavinət, sahibkarlıq gəliri, icarə gəliri, faiz gəliri daxildir. Nominal gəlir inflyasiyanın təsiri nəzərə alınmadan hesablanır. Məsələn, bir işçinin 2022-ci ildə aylıq maaşı 800 manat idisə, 2023-cü ildə 900 manata yüksəldisə, onun nominal gəliri 100 manat, yəni 12,5% artmışdır. Bu rəqəm ilk baxışdan müsbət görünür.

Real Gəlir

Real gəlir isə nominal gəlirin alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir — yəni həmin pulla nə qədər mal və xidmət almaq mümkündür. Real gəlir hesablanarkən inflyasiya indeksi nəzərə alınır. Formula belədir:

Real Gəlir = Nominal Gəlir / Qiymət İndeksi × 100

Yuxarıdakı nümunəni davam etdirək: işçinin maaşı 800-dən 900 manata yüksəldi (nominal artım +12,5%). Lakin həmin dövrdə inflyasiya 20% oldu. Bu halda real gəlir faktiki olaraq azaldı. Hesablama: 900 / 1,20 = 750 manat. Yəni işçi nominal olaraq daha çox pul alsa da, real alıcılıq gücü 800 manatdan 750 manata düşdü — 50 manat real itki yaşandı.

Praktiki Misal

2022-ci ildə Azərbaycanda orta aylıq nominal əmək haqqı 800 manat, inflyasiya isə 13,9% oldu. Əgər 2021-ci ildə eyni işçi 700 manat alırdısa, nominal artım 14,3% görünür. Lakin inflyasiya 13,9% olduğundan real gəlir cəmi 0,4% artmışdır. Bu kiçik fərq işçinin həyat səviyyəsinin demək olar ki dəyişmədiyini göstərir.

Nominal və Real Gəlir Arasındakı Fərqin Əhəmiyyəti

Bu fərqi anlamaq sosial siyasət baxımından çox vacibdir. Əgər hökumət əmək haqqı və pensiyaları artırırsa, lakin inflyasiya daha sürətlə böyüyürsə, insanların real rifahı əslində azalır. Buna görə sosial müdafiə sistemlərində indeksasiya mexanizmi tətbiq edilir — yəni pensiya və müavinətlər inflyasiyaya uyğun avtomatik artırılır. Bir çox inkişaf etmiş ölkədə minimum əmək haqqı da inflyasiya indeksinə bağlı olaraq müntəzəm yenilənir.

25. Tələbatın Ödənilmə Dərəcəsi

Tələbatın ödənilmə dərəcəsi — əhalinin müəyyən ehtiyaclarının nə dərəcədə qarşılandığını göstərən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisidir. Bu anlayış sosial iqtisadiyyatda, rifah iqtisadiyyatında və sosial siyasətin qiymətləndirilməsində geniş tətbiq olunur.

Anlayışın Mahiyyəti

Tələbat ödənilmə dərəcəsi iki əsas komponentdən ibarətdir: faktiki istehlak həcmi və normativ (zəruri) istehlak həcmi. Bu iki göstəricinin nisbəti ödənilmə əmsalını verir:

Ödənilmə Əmsalı = Faktiki İstehlak / Normativ İstehlak × 100%

Əgər nəticə 100%-dirsə, tələbat tam ödənilir. 100%-dən aşağıdırsa, tələbat tam ödənilmir; 100%-dən yuxarıdırsa, həmin sahədə artıq istehlak var.

Praktiki Misal: Ərzaq Tələbatı

Tutaq ki, Dünya Səhiyyə Təşkilatı bir yetkin şəxs üçün gündəlik minimum kalori normunu 2000 kkal müəyyən edir. Azərbaycanda aparılan tədqiqat göstərir ki, aşağı gəlirli ailələrdə orta gündəlik kalori istehlakı 1600 kkal-dır.

Ödənilmə dərəcəsi: 1600 / 2000 × 100 = 80%

Bu o deməkdir ki, həmin sosial qrupda ərzaq tələbatı yalnız 80% ödənilir, 20% isə ödənilməmiş qalır. Bu boşluq sosial yardım proqramlarının, ərzaq bankalarının, subsidiyaların tətbiqini zəruri edir.

Praktiki Misal: Mənzil Tələbatı

Sanitariya normasına görə hər şəxsə 18 kv.m yaşayış sahəsi düşməlidir. Müəyyən bir rayonda aparılan araşdırma göstərir ki, adambaşına ortalama 12 kv.m yaşayış sahəsi düşür.

Ödənilmə dərəcəsi: 12 / 18 × 100 = 66,7%

Bu o deməkdir ki, mənzil tələbatı normadan 33,3% aşağıdır. Bu göstərici həmin rayonda sosial mənzil proqramlarının, ipoteka subsidiyalarının və ya kirayə mənzil dəstəyinin zərurətini sübut edir.

Tələbatın Ödənilmə Dərəcəsinin Əhəmiyyəti

Bu göstərici dövlət orqanlarına sosial problemlərin miqyasını ölçməyə, resursları ən gərgin sahələrə yönəltməyə, siyasətin effektivliyini vaxtaşırı yoxlamağa imkan verir. Həmçinin beynəlxalq müqayisəli təhlillər üçün standartlaşdırılmış bazis yaradır.

26. Sosial Siyasətin Məzmunu, Məqsədləri və Məsələləri

Sosial siyasət dövlətin cəmiyyətin sosial inkişafını idarə etməyə yönəlik fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. O, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial gərginliyin azaldılması məqsədlərini güdür.

Sosial Siyasətin Məzmunu

Sosial siyasətin məzmunu geniş mənada əhalinin sosial müdafiəsini, rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini, sosial infrastrukturun inkişafını, sosial münasibətlərin tənzimlənməsini əhatə edir. Dar mənada isə sosial siyasət əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, pensiya sistemi, sağlamlıq sığortası, işsizliyə görə müavinətlər, sosial xidmətlər şəbəkəsi kimi spesifik sahələri əhatə edir. Müasir dövlətdə sosial siyasət artıq yalnız yoxsullara yardım məsələsi deyil — o, bütün əhali qruplarının rifahını əhatə edən kompleks sistem kimi başa düşülür.

Sosial Siyasətin Məqsədləri

Sosial siyasətin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Birincil məqsəd — yoxsulluğun azaldılması və minimallaşdırılmasıdır. Əhali arasında həyat minimumu altında yaşayanların payını azaltmaq hər bir sosial dövlətin prioritetidir.

İkinci məqsəd — sosial bərabərsizliyin azaldılmasıdır. Cəmiyyətdə gəlir fərqlərini məqbul həddə saxlamaq sosial sabitlik üçün vacibdir. Cini əmsalı bu bərabərsizliyi ölçmək üçün istifadə olunan əsas göstəricidir.

Üçüncü məqsəd — insan kapitalının inkişafıdır. Təhsil, sağlamlıq, peşəkar inkişaf sahəsindəki sosial investisiyalar iqtisadi inkişafın da əsasını təşkil edir.

Dördüncü məqsəd — sosial sabitliyin qorunmasıdır. Sosial narazılığın, güzəştsiz xəstəliklərin, cinayətkarlığın azaldılması siyasi sabitliyin əsas şərtidir.

Sosial Siyasətin Qarşısındakı Məsələlər

Müasir dövrdə sosial siyasətin qarşısında bir sıra mürəkkəb məsələlər durur. Əhalinin qocalması əksər ölkələrdə pensiya sisteminin maliyyə dayanıqlığını sual altına qoyur. Texnoloji dəyişikliklər işsizliyin yeni formalarını yaradır. Qloballaşma isə ölkə daxilindəki iş yerləri üzərindəki rəqabəti gücləndirir. Bunlara əlavə olaraq, sosial xərclərin büdcə imkanlarına uyğunlaşdırılması, ehtiyac sahiblərini əsl tərəfkəsizlərdən ayırd etmək üçün hədəfləndirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi də mühüm məsələlər sırasındadır.

27. Sosial Siyasətin Fəaliyyət Dairəsi

Sosial siyasətin fəaliyyət dairəsi özündə bir sıra əsas göstəriciləri birləşdirir. Bu göstəricilər sosial siyasətin əhatə etdiyi sahələri müəyyən edir.

Əmək Bazarı və Məşğulluq

Sosial siyasətin fəaliyyət dairəsinin mərkəzini əmək bazarının tənzimlənməsi təşkil edir. Buraya minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi, əmək qanunvericiliyinin tətbiqi, işsizlik müavinəti sistemi, aktiv məşğulluq proqramları (yenidən hazırlıq kursları, iş yerinin subsidiyalaşdırılması), əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması daxildir. Azərbaycanda Dövlət Məşğulluq Agentliyi bu sahədə əsas icraçı orqan kimi fəaliyyət göstərir. İşsizlik müavinəti, peşə hazırlığı kursları, işsizlər üçün sosial xidmətlər bu qurumun fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir.

Pensiya Təminatı

Pensiya sistemi sosial siyasətin ən böyük maliyyə yükünü daşıyan sahəsidir. Yaşa görə pensiya, əlilliyə görə pensiya, ailə başçısını itirməyə görə pensiya müxtəlif sosial riskləri əhatə edir. Müasir dövrdə pensiya sistemləri üç sütunlu modelə keçid edir: dövlət pensiyası (bölüşdürücü sistem), məcburi iştirak əsasında yığım sistemi, könüllü pensiya sığortası. Azərbaycanda 2006-cı ildən etibarən üçpilləli pensiya sistemi qanunvericilik əsasında formalaşdırılmışdır.

Sağlamlıq Sektoru

Əhalinin sağlamlığının qorunması sosial siyasətin prioritet sahəsidir. Tibbi xidmətə universal çıxış, icbari tibbi sığorta, profilaktik tədbirlər, ana və uşaq sağlamlığının qorunması bu sahənin əsas elementlərini təşkil edir. Azərbaycanda 2020-ci ildən İcbari Tibbi Sığorta sistemi mərhələli şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu islahat əhaliyə daha əhatəli tibbi xidmət əlçatanlığı yaratmağı hədəfləyir.

Təhsil Sistemi

Keyfiyyətli təhsilə hamı üçün çıxış sosial bərabərsizliyin azaldılmasının əsas mexanizmlərindən biridir. Məktəbəqədər, ümumi orta, peşə-texniki, ali təhsil, həyat boyu öyrənmə sosial siyasətin fəaliyyət dairəsinə daxildir. Təhsil subsidiyaları, dövlət qrantları, sosial ehtiyacı olan şagirdlər üçün yardım proqramları bu sahədə tətbiq olunan əsas alətlərdir.

Mənzil Siyasəti

Əhali üçün münasib qiymətə keyfiyyətli mənzil əlçatanlığının təmin edilməsi sosial siyasətin vacib komponentidir. Sosial mənzil fondunun yaradılması, ipoteka kreditlərinin subsidiyalaşdırılması, kirayə mənzil bazarının tənzimlənməsi bu sahənin əsas istiqamətlərini əhatə edir. Azərbaycanda Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi (MİDA) sosial mənzil proqramlarını həyata keçirir.

Sosial Müdafiə və Yardım

Aztəminatlı ailələrə, əlillərə, yaşlılara, yetimlərə, çoxuşaqlı ailələrə yönəlik müxtəlif müavinət və xidmət proqramları sosial müdafiə sistemini təşkil edir. Hədəfli sosial yardım, uşaq müavinəti, əlillik müavinəti bu sistemin əsas elementlərini əhatə edir.

28. Sosial Siyasətin Əsaslandığı Prinsiplər Sistemi

Sosial siyasətin məzmununa, formalarına, hazırlanması və reallaşmasına olan tələblər müəyyən prinsiplər sisteminə əsaslanır.

Sosial Ədalət Prinsipi

Bu prinsip sosial siyasətin əsasını təşkil edir. Sosial ədalət hər bir fərdin öz qabiliyyəti, əməyi, töhfəsi əsasında mükafatlandırılmasını, ehtiyac sahiblərinin isə kifayət qədər müdafiə almasını tələb edir. Ədalət anlayışının iki tərəfi var: üfüqi ədalət (eyni vəziyyətdəkilərə eyni münasibət) və şaquli ədalət (fərqli ehtiyaclara uyğun fərqli yanaşma). Məsələn, eyni xəstəliyi olan iki xəstənin eyni tibbi yardımı alması üfüqi ədaləti; daha çox ehtiyacı olan ailənin daha böyük yardım alması şaquli ədaləti ifadə edir.

Universallıq Prinsipi

Bu prinsipə görə sosial hüquqlar bütün vətəndaşlara bərabər şəkildə şamil edilməlidir. Heç bir vətəndaş milliyyəti, irqi, dini, siyasi baxışlarına görə sosial xidmətlərdən kənarlaşdırıla bilməz. Universal sağlamlıq sığortası, icbari pensiya sistemi bu prinsiplin praktiki ifadəsidir.

Hədəflilik Prinsipi

Resursların məhdud olduğu şəraitdə sosial yardım ən çox ehtiyacı olanlara yönəldilməlidir. Hədəflilik prinsipi yardımın ünvanlanmasını, yoxsulluq müəyyənləşdirmə mexanizmlərinin dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Məsələn, Azərbaycanda hədəfli sosial yardım proqramı bu prinsip əsasında qurulmuşdur — yardım almaq üçün ailənin gəlir səviyyəsi müəyyən eşiyaltı olmalıdır.

Komplekslik Prinsipi

Sosial problemlər bir-biri ilə əlaqəli olduğundan, siyasət də kompleks, çoxsahəli yanaşmanı tələb edir. Yalnız maddi yardım vermək çox vaxt kifayət etmir — parallel olaraq məşğulluq, təhsil, sağlamlıq problemləri də həll edilməlidir. Məsələn, işsiz ailələrə pul yardımı ilə yanaşı, yenidən işə düzəlmə xidməti, uşaqların məktəbdə qidalanması, psixoloji dəstək kompleks yanaşmanın elementlərini təşkil edir.

Davamlılıq Prinsipi

Sosial siyasətin effektiv olması üçün uzunmüddətli, ardıcıl xarakter daşıması lazımdır. Qısamüddətli, populist tədbirlər real sosial problemləri həll etmir. Pensiya islahatları, təhsil

sisteminin yenidən qurulması, sağlamlıq siyasəti onilliklər üzrə planlaşdırılmalıdır.

Subsidiarlik Prinsipi

Bu prinsipə görə sosial problemlər mümkün olan ən aşağı səviyyədə həll edilməlidir: əvvəlcə fərd özü, sonra ailə, sonra icma, sonra yerli özünüidarəetmə, ən son mərhələdə isə mərkəzi dövlət müdaxilə edir. Bu prinsip həm maliyyə effektivliyini artırır, həm də fərdi məsuliyyəti gücləndirir.

29. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsinə dair yanaşmaları açıqlayın. Orta təbəqəyə məxsusluğu səciyyələndirən göstəriciləri xarakterizə edin. (Orta)

İnsan kapitalı – bilik, bacarıq, sağlamlıq və qabiliyyətlər.

Qiymətləndirmə yanaşmaları (Qərb):

1. Peşəkar + sosial-bioloji inkişaf üçün investisiya.

2. Yalnız peşəkar bacarıqlara investisiya.

3. İntellektual + sosial keyfiyyətlər (mənəvi mühit, ailə).

Orta təbəqənin göstəriciləri:

• 30-55 yaş, 20-100 illik orta gəlirə bərabər mülkiyyət

• 3-10 qat yaşayış minimumu gəlir

• Elektoratın əsası, qanuna tabe, yüksək sosial məsuliyyət

• Sabit sosial imic və potensial

30. Sosial siyasətin səmərəliliyini müəyyən edən indikatorları şərh edin. İnsan inkişafı anlayışını və onun əsas göstəricilərini praktiki əsasda izah edin. (Çətin)

Səmərəlilik indikatorları:

• Həyat səviyyəsi (Cini əmsalı, yoxsulluq həddi)

• Minimal sosial standartlar

• Sosial-demoqrafik göstəricilər (ömür, doğum, ölüm)

• Məşğulluq və işsizlik

• Sosial gərginlik (cinayətkarlıq, tətillər)

• Sosial sferanın inkişafı (büdcə, xidmət növləri)

• Ekoloji xərclər (ÜDM-da payı)

İnsan inkişafı indeksi (BMT, 1990):

Üç əsas göstərici:

1. Ehtimal edilən ömür müddəti

2. Təhsil səviyyəsi

3. Adambaşına ÜDM

Prinsiplər: məhsuldarlıq, bərabərlik, sabitlik, imkanların genişləndirilməsi.

31. Sosial müdafiə anlayışının mahiyyətini açıqlayın. (Asan)

Sosial müdafiə cəmiyyətin sosial dayanıqlığını təmin edən mühüm institutdur. Bu, cəmiyyətin yaşlı vətəndaşlara, əlillərə, xəstələrə, işsizlərə, ailə başçısını itirənlərə və uşaqlı ailələrə yardım göstərilməsini təşkil edən məqsədli kompleks sistemdir.

Geniş və dar mənaları:

• **Geniş mənada** – iqtisadi, hüquqi, ekoloji, tibbi və mənəvi müdafiəni, həyat təhlükəsizliyini və fövqəladə hallarda yardımı əhatə edir.

• **Dar mənada** – yalnız iqtisadi müdafiə və ya bir neçə növ müdafiəni nəzərdə tutur.

Sosial müdafiə sosial risklərə (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, ölüm, ailə qurma və s.) qarşı təminatdır. O, yoxsulluğu azaltmaq, gəlir bölgüsündə ədaləti təmin etmək və cəmiyyətdə rifahı gücləndirmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq səviyyədə isə insanın təməl hüququ kimi qəbul edilir və minimum həyat standartını təmin edir.

32. Sosial yardım formaları və ölçüsünün müəyyən edilməsinə dair yanaşmalardan bəhs edin. (Asan)

Sosial yardım sosial müdafiənin ən vacib istiqamətidir. Çətin vəziyyətdə olan insanlara kömək etmək və belə vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Əsas formaları:

• Nağd və nağdsız pul ödənişləri (sosial transfertlər, müavinətlər, güzəştlər)

• Natural mədaxil (pulsuz yemək, mallar, müvəqqəti yaşayış, protezlər)

• Pulsuz və güzəştli xidmətlər (təhsil, səhiyyə, sosial xidmət)

Ölçüsünün müəyyən edilməsi yanaşmaları (beynəlxalq təcrübə):

• Hamıya eyni ölçüdə yardım

• Fərdi ehtiyaca görə (yalnız başqa gəliri olmayanlara)

• Keçmiş əməkhaqqı və ya sığorta ödənişlərinə əsasən

• Yardım alanın real tələbatından asılı olaraq (xüsusilə tibbi xidmətlərdə)

Bu yanaşmalar ölkənin iqtisadi vəziyyətinə və əməyə stimulu qorumaq məqsədinə uyğun seçilir.

33. Sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq təcrübədə formalaşan əsas istiqamət və formalarını şərh edin. (Orta)

Sosial müdafiə sisteminin beynəlxalq təcrübədə əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. **Gəlirlərin indeksləşdirilməsi** – qiymət artımı ilə əlaqədar əməkhaqqı, pensiya və müavinətlərin real dəyərinin qorunması.

2. **Minimum sosial zəmanətlər** – yaşayış minimumu əsasında yardım hüququ.

3. **Minimal dövlət standartları** – təhsil, səhiyyə, mənzil və sosial xidmətlər üçün büdcə normativləri.

4. **İmtiyazlar və güzəştlər** – əlillərə, müharibə iştirakçılarına pulsuz və ya güzəştli xidmətlər (dərman, nəqliyyat).

5. **Qiymətlərə dotasiyalar** – təbii inhisarların qiymətlərinin tənzimlənməsi.

6. **Məcburi sosial sığorta** – işçi, işəgötürən və dövlət iştirakı ilə (Skandinaviya ölkələrində geniş yayılıb).

7. **Sosial təminat və yardım** – büdcə və sığorta fondlarından pensiya və müavinətlər.

8. **Sosial partnyorluq** – işəgötürən, işçi və dövlət arasında tripartizm.

9. **Əmək qanunvericiliyi** – əmək hüquqlarının qorunması (Əmək Məcəlləsi).

Bu formalar ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun tətbiq olunur.

34. Ünvanlı sosial yardımın təyin olunması zaman ailənin orta aylıq gəliri hesablanarkən nəzərə alınan və nəzərə alınmayan amilləri izah edin. (Orta)

Ünvanlı sosial yardım (ÜDSY) “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Qanun və Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə tənzimlənir. Ehtiyac meyarına görə təyin olunur.

Ailənin orta aylıq gəliri – son 12 ayda ailə üzvlərinin bütün gəlirlərinin orta göstəricisidir (pul və natural formada).

Nəzərə alınan gəlirlər:

• Əməkhaqqı, pensiya, müavinət, təqaüd

• Mülkiyyətdən, şəxsi təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlər

• Hədiyyələr, aliment, sığorta ödənişləri, borc-kredit

• Xarici valyuta daxilolmaları

Nəzərə alınmayan (çıxılan) məbləğlər:

• Vergi, sosial sığorta haqları və məcburi ödənişlər

• Təbii fəlakət və bədbəxt hadisələr zamanı dövlət/işəgötürən yardımı

• Birdəfəlik müavinətlər (uşağın doğulması, dəfn, radiasiya müalicəsi)

• Əvvəlki dövr üçün ödənilmiş sosial yardım

Nəzərə alınmayan ailə üzvləri: tam dövlət təminatında olanlar, hərbi xidmətdə olanlar, cəza çəkənlər, axtarışda olanlar və s.

35. Sosial xidmətlərin ünvanlı təqdimat mexanizmlərini praktiki əsasda müqayisəli şəkildə təhlil edin. (Çətin)

Sosial xidmətlərin ünvanlı təqdimatı üçün üç əsas mexanizm mövcuddur:

1. **Fərdi qiymətləndirmə mexanizmi** – ən dəqiq, amma ən bahalı üsul. Ailənin gəliri və vəziyyəti şəxsən yoxlanılır. Praktikada: ərizə + sosial işçinin ev ziyarəti. Üstünlüyü – dəqiqlik; çatışmazlığı – yüksək inzibati xərc.

2. **Qrup (coğrafi) ünvanlılıq mexanizmi** – oxşar xüsusiyyətlərə malik qruplara (çoxuşaqlı ailələr, əlillər, müəyyən rayon sakinləri) kömək. Praktikada: avtomatik güzəştlər. Üstünlüyü – asan və ucuz; çatışmazlığı – sui-istifadə riski yüksəkdir.

3. **Avtomatik (özünəünvanlılıq) mexanizmi** – proqram hamı üçün açıqdır, amma yoxsul olmayanlar özü iştirak etmir. Praktikada: uşaq mallarına subsidiya və ya aşağı keyfiyyətli xidmət. Üstünlüyü – minimal inzibati iş; çatışmazlığı – qeyri-səmərəlilik və sui-istifadə.

Müqayisədə fərdi qiymətləndirmə ən ədalətli, qrup mexanizmi ən ucuz, avtomatik isə ən sadədir.

36. Sosial sığortanın mahiyyətini və formalarını izah edin. (Asan)

Sosial sığorta – fiziki şəxslərin itirilmiş əməkhaqqı, gəlir və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsi formasıdır.

Əsas məqsədi: sosial risklərə (xəstəlik, işsizlik, qocalıq, ölüm) qarşı qorunma və həyat fəaliyyətinin bərpası.

İştirakçılar: sığortaçı (fond), sığortaedən (işəgötürən), sığortaolunan (işçi).

Formaları:

• **Məcburi dövlət sığortası** – büdcədənkənar fondlar vasitəsilə, natamam özünümaliyyələşdirmə (dövlət kəsiri ödəyir).

• **Könüllü (əlavə) sığorta** – kollektiv həmrəylik əsasında, işçi və işəgötürən iştirakı ilə.

Tibbi sığorta – sosial sığortanın xüsusi formasıdır; sağlamlığın itirilməsi halında tibbi xərclərin kompensasiyası (müayinə, müalicə, ləvazimat, xəstəxanada qalma).

37. Sosial sığorta hadisəsi, sığorta ödəmələri və sosial sığortanın prinsipləri haqqında açıqlama verin. (Asan)

Sosial sığorta hadisəsi – sığorta ödənişi almaq hüququ yaradan hal:

• Pensiya yaşına çatmaq

• Əlillik və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu

• Ailə başçısını itirmək

• Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi

• Hamilələlik, doğum, uşaq müavinəti

• Ölüm

• İşsizlik

• Sanatoriya-kurort müalicəsi

Sığorta ödəmələri – pensiyalar, müavinətlər və xidmətlər şəklində verilir.

Sosial sığortanın prinsipləri:

• Dövlət təminatı və müntəzəmlik

• Ümumilik və məcburilik

• İşçilərə hər halda təminat

• Subyektlərin hüquq bərabərliyi

• İctimai təşkilatların idarəçiliyə iştirakı

38. Sosial sığorta fondlarının spesifik cəhətlərini şərh edin. (Orta)

Sosial sığorta fondları Azərbaycanda mərkəzləşdirilmişdir (Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondu).

Spesifik cəhətləri:

1. Milli gəlirin bir hissəsi şəxsi rifaha və xidmətlərə çevrilir.

2. İlkin bölgü (ayırmalar) və yenidən bölgü (xərcləmə) aydın şəkildə ayrılır.

3. Dövlət tərəfindən fəal tənzimlənir (normativ aktlarla).

Mənbələri:

• İşçilərin ödənişləri

• İşəgötürənlərin ödənişləri

• Dövlət maliyyə yardımı

Fondlar pensiya, müavinət, tibbi və sosial xidmətlər üçün istifadə olunur.

39. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilmə dərəcəsini misal göstərməklə izah edin. (Orta)

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı əməkhaqqı fondundan tutulur.

Misal:

Fərz edək ki, işçinin aylıq əməkhaqqı 800 AZN-dir.

• İşəgötürən əməkhaqqının 22%-ni (176 AZN) fonda ödəyir.

• İşçi əməkhaqqının 3%-ni (24 AZN) ödəyir.
Ümumi haqq = 200 AZN.

Bu vəsaitlər pensiya, müavinət, tibbi sığorta və sosial xidmətlər üçün istifadə olunur. Dərəcələr qanunla müəyyənləşdirilir və əmək stimullarını qoruyur.

40. İcbari tibbi sığorta haqqını nümunə misal üzərindən hesablayaraq izah edin. (Orta)

İcbari tibbi sığorta sağlamlığın itirilməsi halında tibbi xərclərin kompensasiyasını təmin edir.

Misal:

İşçinin aylıq əməkhaqqı 1000 AZN-dir.

• İşəgötürən əməkhaqqının 2%-ni (20 AZN) tibbi sığorta fonduna ödəyir.

• İşçi əməkhaqqının 1%-ni (10 AZN) ödəyir.
Ümumi haqq = 30 AZN.

Bu vəsaitlər müayinə, müalicə, ləvazimat və xəstəxanada qalma xərclərinə sərf olunur. Könüllü tibbi sığorta isə əlavə yüksək səviyyəli xidmət üçün işçinin şəxsi vəsaiti hesabına ödənilir.

41. Qeyri-kommersiya sektorunun mahiyyətini izah edin.

Qeyri-kommersiya sektoru (QKS) müasir cəmiyyətin ən vacib struktur elementlərindən biridir. Bu sektorun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mənfəət əldə etmək məqsədi daşımır, əksinə, ictimai, sosial, mədəni, humanitar və ekoloji problemlərin həlli üçün fəaliyyət göstərir. Qeyri-kommersiya sektoru dövlət və biznes sektorları arasında “körpü” rolunu oynayır, onların çatışmazlıqlarını doldurur və cəmiyyətin ümumi rifahına xidmət edir.

Bu sektorun əsas xüsusiyyəti odur ki, burada fəaliyyət göstərən təşkilatlar (fondlar, assosiasiyalar, ictimai birliylər, könüllü qruplar) gəlir əldə etsələr belə, bu gəlir yenidən sektora və ya ictimai məqsədlərə yönəldilir. Qeyri-kommersiya sektoru “üçüncü sektor” kimi də adlandırılır, çünki o, dövlət (birinci sektor) və biznes (ikinci sektor) arasında yerləşir.

Qeyri-kommersiya sektorunun mahiyyətini daha dərindən anlamaq üçün onun əsas komponentlərini nəzərdən keçirək:

• **İctimai xidmət funksiyası** – əhalinin sosial ehtiyaclarını (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ekoloji problemlər) ödəyir. Məsələn, Azərbaycanda “Heydər Əliyev Fondu” kimi təşkilatlar uşaq evləri, məktəblər və sosial layihələrə dəstək verir.

• **İctimai nəzarət funksiyası** – dövlət və biznesin fəaliyyətinə nəzarət edir, korrupsiya ilə mübarizə aparır, ictimai rəyi formalaşdırır.

• **İnnovasiya və sosial dəyişiklik funksiyası** – yeni ideyalar, sosial layihələr və modellər yaradır. Məsələn, beynəlxalq təcrübədə “Greenpeace” kimi təşkilatlar ekoloji problemləri həll etmək üçün fəal rol oynayır.

• **İnsan kapitalının inkişafı funksiyası** – könüllülük, təhsil və sosial bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Qeyri-kommersiya sektoru cəmiyyətin sosial dayanıqlığını artırır, aztəminatlı qruplara dəstək verir və dövlətin yükünü azaldır. Azərbaycanda bu sektor son illərdə sürətlə inkişaf

edir: ictimai birliklər, fondlar və könüllü təşkilatlar sosial problemlərin həllində fəal iştirak edir. Lakin sektorun inkişafı üçün qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, maliyyə dəstəyinin artırılması və ictimai etimadın yüksəldilməsi vacibdir.

Qeyri-kommersiya sektorunun mahiyyəti yalnız xeyriyyəçilikdən ibarət deyil, o, cəmiyyətin mənəvi və sosial inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bu sektor olmadan müasir demokratik cəmiyyət tam formalaşa bilməz.

42. Qeyri-kommersiya sektorunun üstünlüklərini açıqlayın.

Qeyri-kommersiya sektoru (QKS) cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır və bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklər sektorun mənfəət əldə etmək məqsədi daşımaması, ictimai maraqlara xidmət etməsi və çevik fəaliyyət mexanizmləri ilə bağlıdır.

Əsas üstünlüklər:

1. **İctimai ehtiyaclara çevik cavab vermək** – dövlət bürokratiyası və biznesin mənfəət marağı olmadan sürətli qərar qəbul edir. Məsələn, təbii fəlakət zamanı QKS təşkilatları dərhal yardım toplayıb paylayır.

2. **Sosial ədalətin təmin edilməsi** – aztəminatlı qruplara (əlillər, qaçqınlar, uşaqlar) xidmət göstərir. Azərbaycanda “Azərbaycan Qadınlarının Sosial İnkişafı” kimi təşkilatlar gender bərabərliyini təbliğ edir.

3. **İnnovasiya və yeni ideyaların yaradılması** – dövlət və biznesdən fərqli olaraq riskli sosial layihələrə cəsarət edir.

4. **İctimai nəzarət və şəffaflıq** – korrupsiya ilə mübarizədə fəal iştirak edir, ictimai rəyi formalaşdırır.

5. **Könüllülük və insan kapitalının inkişafı** – vətəndaşları aktivləşdirir, sosial bacarıqlar formalaşdırır.

6. **Dövlət yükünün azaldılması** – sosial xidmətləri qismən öz üzərinə götürür, büdcəyə əlavə yük yaratmır.

7. **Beynəlxalq əməkdaşlıq** – xarici fondlar və təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək ölkəyə qrantlar cəlb edir.

Qeyri-kommersiya sektorunun üstünlükləri onu cəmiyyətin “üçüncü qüvvəsi” edir. Azərbaycanda bu sektorun inkişafı sosial rifahı artırır, lakin qanunvericilik və maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsi vacibdir.

43. Qeyri-kommersiya sektorunun əsas funksiyalarını praktiki əsasda izah edin. (Orta)

Qeyri-kommersiya sektoru (QKS) üç əsas funksiya qrupuna malikdir:

1. **İqtisadi funksiyalar** – kollektiv rifah və xidmətlərin istehsalı, resursların yığılması (məs. xeyriyyə fondları).

2. **İctimai-siyasi funksiyalar** – vətəndaşların fəallaşdırılması, ictimai proseslərə cəlb edilmə (məs. ekoloji hərəkatlar).

3. **Digər sektorlara təsir funksiyaları** –

- Dövlətə təsir (nəzarət, alternativ siyasət təklifləri)
- Biznesə təsir (sahibkar assosiasiyaları, həmkarlar ittifaqları)

Praktikada QKS “bazar iflası” və “dövlət qüsuru”nu tarazlaşdırır.

44. Qeyri-kommersiya sektorunun müxtəlif meyarlara görə təsnifat formalarını təhlil edin. (Orta)

Qeyri-kommersiya sektoru (QKS) təşkilati-hüquqi və maliyyə mənbələrinə görə üç əsas tipə bölünür:

1. **Sahibkarlar tərəfindən yaradılan təşkilatlar** – sosial-mədəni funksiyalar üçün, sahibkar maliyyələşdirir.

2. **İctimai, dini və könüllü birliklər** – üzvlük haqları əsasında maliyyələşir.

3. **Fondlar** – üzvlüyü yoxdur, könüllü əmlak ödənişləri ilə yaradılır.

İstehlakçı maraqlarına görə təsnifat:

- Xarici istehlakçılara xidmət (xeyriyyə təşkilatları)
- “Klub strukturları” (sahibkar assosiasiyaları)
- Siyasi hərəkatlar (partiyalar, qadın və gənclər qrupları)

Bu təsnifatlar QKS-nin hansı boşluqları doldurduğunu göstərir.

45. Qeyri-kommersiya sektorunun digər sektorlarla qarşılıqlı maraq əlaqəsini misal göstərməklə təhlil edin. (Orta)

Qeyri-kommersiya sektoru (QKS) dövlət və biznes sektorları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Dövlətlə əlaqə:

- Dövlətə təsir (ekoloji nəzarət, qadın hüquqları hərəkatları)

• Dövlətin qüsurlarını doldurur (dini xidmətlər, azlıqların müdafiəsi)

Bizneslə əlaqə:

• Biznesə nəzarət (həmkarlar ittifaqları, üçtərəfli razılaşmalar)

• Biznesə dəstək (sahibkar assosiasiyaları)

Praktiki misal:

Qadın hüquqları assosiasiyası əvvəlcə QKS-da yaranır, sonra dövlət qanunvericiliyini dəyişdirir və biznesə gender bərabərliyi tətbiq etdirir. Beləliklə, QKS həm “bazar iflası”, həm də “dövlət qüsuru”nu tarazlaşdırır.

46. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyətini izah edin

Sahibkarlıq fəaliyyəti insanların mənfəət əldə etmək məqsədilə müstəqil şəkildə həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyətdir. Sahibkarlıq iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur və bazar münasibətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sahibkar istehsal amillərini — torpaq, əmək, kapital və informasiyanı birləşdirərək yeni məhsul və xidmətlər yaradır.

Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti ilk növbədə istehsalın təşkili və iqtisadi artımın təmin olunması ilə bağlıdır. Sahibkarlar yeni müəssisələr yaradır, məhsul istehsal edir, xidmətlər göstərir və nəticədə ölkənin ümumi daxili məhsulunun artmasına təsir edirlər. Onların fəaliyyəti bazarda rəqabəti gücləndirir, məhsul keyfiyyətinin yüksəlməsinə və qiymətlərin optimallaşmasına səbəb olur.

Sahibkarlığın mühüm sosial mahiyyəti də vardır. Sahibkarlıq yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır və işsizliyin azalmasına kömək edir. Müxtəlif biznes sahələrinin inkişafı insanların gəlirlərinin artmasına, yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə təsir göstərir. Kiçik və orta sahibkarlıq xüsusilə regionların inkişafında və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində böyük rol oynayır.

Sahibkarlıq innovasiyaların tətbiqinə və elmi-texniki tərəqqiyə təkan verir. Sahibkarlar daha çox gəlir əldə etmək üçün yeni texnologiyalardan istifadə edir, müasir idarəetmə üsullarını tətbiq edir və yeni məhsullar hazırlayırlar. Bu isə iqtisadiyyatın modernləşməsinə səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq azad iqtisadi fəaliyyət formasıdır. Sahibkar öz fəaliyyət istiqamətini sərbəst seçir, risk edir və əldə etdiyi

nəticəyə görə məsuliyyət daşıyır. Risk amili sahibkarlığın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Çünki bazarda uğur qazanmaq əvvəlcədən tam təmin olunmur və sahibkar rəqabət, qiymət dəyişiklikləri və bazar tələbatı ilə üzləşir.

Müasir dövrdə sahibkarlıq dövlət iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət sahibkarlığın inkişafı üçün güzəştli kreditlər, vergi imtiyazları və hüquqi dəstək mexanizmləri tətbiq edir. Çünki sahibkarlığın inkişafı həm iqtisadi artımı sürətləndirir, həm də sosial problemlərin həllinə kömək edir. Buna görə sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi mahiyyəti iqtisadi inkişaf, məşğulluq, innovasiya və əhalinin rifahının yüksəldilməsi ilə sıx bağlıdır.

47. Sahibkarlığın əsas komponentlərini və xüsusiyyətlərini izah edin

Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin xüsusi forması olub müəyyən komponentlər və xüsusiyyətlər əsasında formalaşır. Sahibkarlığın əsas komponentləri sahibkarın özü, kapital, resurslar, idarəetmə, risk və innovasiya hesab edilir. Bu komponentlərin qarşılıqlı fəaliyyəti sahibkarlığın effektivliyini müəyyən edir.

Əsas komponentlərdən biri sahibkarın özüdür. Sahibkar təşəbbüskar, yaradıcı və məsuliyyətli şəxs olmalıdır. O, bazarın tələbatını öyrənir, iqtisadi imkanları qiymətləndirir və mənfəət əldə etmək üçün fəaliyyət istiqaməti seçir. Sahibkarın bilik və bacarıqları biznesin uğurunda mühüm rol oynayır.

Digər mühüm komponent kapitaldır. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün maliyyə vəsaiti lazımdır. Kapital müəssisənin yaradılmasına, avadanlıq alınmasına, işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına və istehsal prosesinin təşkilinə sərf edilir. Kapital olmadan sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mümkün deyil.

Resurslardan səmərəli istifadə sahibkarlığın vacib şərtidir. Sahibkar əmək, xammal, texnologiya və informasiya resurslarını düzgün idarə etməlidir. Müasir dövrdə informasiya və texnologiya sahibkarlığın ən vacib resurslarından birinə çevrilmişdir.

Sahibkarlığın əsas xüsusiyyətlərindən biri risklə bağlı olmasıdır. Sahibkar bazarda fəaliyyət göstərərkən gələcək nəticəni tam dəqiq bilmədən qərar qəbul edir. Qiymət dəyişiklikləri, rəqabət, istehlakçı davranışı və iqtisadi

böhranlar sahibkarlıq risklərini artırır. Buna baxmayaraq sahibkar risk edərək mənfəət əldə etməyə çalışır.

İnnovasiya sahibkarlığın digər mühüm xüsusiyyətidir. Sahibkarlar bazarda üstünlük qazanmaq üçün yeni məhsullar istehsal edir, yeni xidmətlər təqdim edir və müasir texnologiyalar tətbiq edirlər. İnnovasiya iqtisadi inkişafın və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Sahibkarlığın mühüm xüsusiyyətlərindən biri müstəqillikdir. Sahibkar fəaliyyət istiqamətini, qiymət siyasətini və istehsal həcmini sərbəst müəyyən edir. O, öz qərarlarına görə tam məsuliyyət daşıyır.

Bundan əlavə sahibkarlıq çeviklik və təşəbbüskarlıq tələb edir. Sahibkar bazardakı dəyişikliklərə tez uyğunlaşmalı, yeni imkanları vaxtında qiymətləndirməlidir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində uğurlu sahibkarlıq yüksək idarəetmə bacarığı, strateji düşüncə və innovativ yanaşma tələb edir.

Beləliklə, sahibkarlığın əsas komponentləri və xüsusiyyətləri iqtisadi fəaliyyətin təşkili, resursların idarə olunması, riskin qəbul edilməsi və innovasiyaların tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

48. Sahibkarlığın məqsədlərini sxematik təsvir edərək izah edin. (Orta)

Sahibkarlıq yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə daxili və xarici amilləri nəzərə alaraq strateji proqnozlaşdırma bacarığına əsaslanan fəaliyyətdir. Sahibkar gəlirləri üç mənbədən formalaşdırır:

1. **İstehsal vasitələrinin alınması mərhələsi** – öz imkanlarını təhlil edərək ucuz və keyfiyyətli resurslar axtarır, innovasiya strategiyası tətbiq edir.

2. **İstehsal prosesi** – istehlakçı tələbatını ödəyən yeni məhsul istehsal edir, texnoloji və idarəetmə yenilikləri həyata keçirir.

3. **Məhsulun reallaşdırılması** – qiymət strategiyasından istifadə edərək tələb-təklif qanununa uyğun satış aparır və dəllal funksiyasını yerinə yetirir.

Sxematik təsvir:

Sahibkar → Resurs alışı → İstehsal → Reallaşdırma → Gəlir (3 hissədən ibarət).

Sahibkar yüksək intellektual, intuitiv və evristik qabiliyyətə malik şəxs olmalıdır ki, çoxlu amillərin kombinasiyasından nəticə çıxarsın.

49. Səmərəliliyin mahiyyəti və formalarını praktiki əsasda izah edin. (Orta)

Səmərəlilik sahibkarlığın əsas məqsədidir və resurslardan maksimum nəticə əldə etmək qabiliyyətidir. Sahibkar torpaq, kapital və əmək resurslarını birləşdirərək mənfəət qazanır, riskə gedir və yenilik tətbiq edir.

Üç əsas forması:

1. **Ümumi iqtisadi səmərəlilik** – məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Meyarı: resurslar hesabına istehsalın maksimal artırılması.

2. **Sosial-iqtisadi səmərəlilik** – fərdi və ictimai tələbatın ödənilməsi prosesində məhsuldar qüvvələrin inkişafına əsaslanır.

3. **Sosial səmərəlilik** – sosial-iqtisadi səmərəliliyin bir hissəsidir. Meyarı: sosial xarakterli tələbatın (maddi və mədəni) ödənilməsi üçün resurs nisbətinin təyin edilməsi.

Praktikada səmərəlilik göstəricisi nəticəvi kateqoriyadır və təkrar istehsal prosesində bütün mərhələlərdə rast gəlinir.

50. Sahibkarlığın sosial səmərəlik istiqamətlərini qruplaşdıraraq ətraflı təhlil edin. (Orta)

Sahibkarlığın sosial səmərəliliyi sosial-iqtisadi səmərəliliyin bir hissəsidir və cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzinə təsir göstərir. Əsas meyar sosial tələbatın maddi-mədəni tələbatla əlaqələndirilməsidir.

Əsas istiqamətlər (qruplaşdırma):

1. **Məşğulluq və təminat** – sahibkarlıq artdıqca iş yerləri çoxalır, əhalinin təminat səviyyəsi yüksəlir, tələbat norması yaxşılaşır.

2. **Bazar və qiymət** – məhsul təklifi artır, qiymətlər aşağı düşür, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəlir.

3. **Büdcə və bölgü** – vergi bazası genişlənir, dövlət büdcəsi, sosial fondlar və gəlirlər artır, bölgü mexanizmləri ədalətli olur.

4. **İstehlak və rifah** – natural və mübadilə yolu ilə istehsalçı və işçilərin həyat səviyyəsi yaxşılaşır, yoxsul təbəqələrə dəstək verilir.

5. **Dövlət siyasəti** – sahibkarlıq dövlətin iqtisadi müdaxiləsini məhdudlaşdırır, monetar və fiskal siyasəti səmərəli edir.

Bu istiqamətlər makroiqtisadi səviyyədə sosial səmərəni artırır.

51. Xidmət sektorunun mahiyyəti və sosial funksiyalarını aydınlaşdırın

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın insanların maddi olmayan ehtiyaclarını ödəyən sahəsidir. Bu sektor müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olur və müasir iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri hesab edilir. Xidmət sektoruna təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, rabitə, turizm, bank, sığorta, ticarət və məişət xidmətləri daxildir.

Xidmət sektorunun əsas mahiyyəti insanların gündəlik həyatını asanlaşdırmaq və onların sosial tələbatlarını ödəməkdən ibarətdir. Maddi istehsal sahəsindən fərqli olaraq burada əsas məhsul xidmət hesab olunur. Xidmətlər birbaşa insan fəaliyyətinə yönəldiyi üçün onların keyfiyyəti əsasən insan amilindən asılı olur.

Müasir iqtisadiyyatda xidmət sektoru ÜDM-in böyük hissəsini təşkil edir və məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti məhz xidmət sahəsində çalışır. Bu sektor iqtisadi artımın sürətlənməsinə, bazar münasibətlərinin genişlənməsinə və əhalinin gəlirlərinin artmasına təsir göstərir.

Xidmət sektorunun mühüm sosial funksiyalarından biri əhalinin sosial rifahını yüksəltməkdir. Təhsil xidmətləri insanların bilik və bacarıqlarını artırır, səhiyyə xidmətləri sağlamlığın qorunmasına xidmət edir, nəqliyyat və rabitə xidmətləri insanların əlaqələrini asanlaşdırır. Beləliklə, xidmət sektoru insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir.

Digər mühüm sosial funksiya məşğulluğun təmin edilməsidir. Xidmət sahələri geniş əmək bazarı yaradır və müxtəlif peşə sahələri üzrə iş yerləri formalaşdırır. Xüsusilə gənclər və qadınlar üçün xidmət sektoru böyük məşğulluq imkanları yaradır.

Xidmət sektoru həmçinin sosial inteqrasiyaya və mədəni inkişafın güclənməsinə təsir edir. Turizm, mədəniyyət və informasiya xidmətləri müxtəlif xalqlar arasında əlaqələri genişləndirir, mədəni mübadiləni artırır və cəmiyyətin inkişafına kömək edir.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı xidmət sektorunun əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Elektron bankçılıq, onlayn təhsil, elektron ticarət və rəqəmsal rabitə xidmətləri iqtisadiyyatın yeni inkişaf istiqamətlərini

formalaşdırır. Buna görə xidmət sektoru həm iqtisadi, həm də sosial inkişafın əsas amillərindən biri hesab edilir.

52. Xidmət sektorunun təsnifatını verin. Xidmət sektorunun xüsusiyyətlərini açıqlayın

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri hesab olunur və insanların maddi olmayan ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə xidmət sahələrinin inkişafı ölkələrin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri sayılır. Xidmət sektoru çoxşaxəli olduğuna görə müxtəlif əlamətlərə əsasən təsnif edilir.

Ən geniş yayılmış təsnifata görə xidmət sektoru istehsal xidmətləri və sosial xidmətlər olmaqla iki əsas qrupa bölünür. İstehsal xidmətləri birbaşa maddi istehsal prosesinə xidmət edir. Buraya nəqliyyat, logistika, rabitə, bank, sığorta, marketinq və texniki xidmətlər daxildir. Sosial xidmətlər isə insanların sosial və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlir. Təhsil, səhiyyə, turizm, mədəniyyət, idman və məişət xidmətləri sosial xidmətlərə aid edilir.

Digər təsnifata görə xidmətlər pullu və pulsuz xidmətlərə ayrılır. Pullu xidmətlər bazar prinsipləri əsasında göstərilir və istehlakçı tərəfindən ödəniş edilir. Pulsuz xidmətlər isə əsasən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Məsələn, dövlət məktəblərində təhsil və bəzi səhiyyə xidmətləri pulsuz xidmətlərə nümunədir.

Xidmət sektorunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qeyri-maddi xarakter daşımasıdır. Xidmətlər məhsul kimi əvvəlcədən hazırlanıb anbarda saxlanıla bilmir. Onlar istehsal olunduğu anda istehlak edilir. Məsələn, müəllimin dərs keçməsi və ya həkimin müayinə aparması xidmətin həm istehsal, həm də istehlak prosesidir.

Digər xüsusiyyət xidmət keyfiyyətinin insan amilindən asılı olmasıdır. Xidmətlərin keyfiyyəti işçinin peşəkarlığı, təcrübəsi və ünsiyyət bacarığı ilə sıx bağlıdır. Buna görə xidmət sektorunda insan kapitalı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Xidmət sektorunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun çevik və dinamik olmasıdır. Texnologiyanın inkişafı ilə xidmət sahələri daim yenilənir və yeni

xidmət növləri yaranır. Elektron bankçılıq, onlayn təhsil və rəqəmsal turizm xidmətləri buna nümunədir.

Bundan başqa xidmət sektoru məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə işləyən əhalinin əsas hissəsi məhz xidmət sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu sektor həm iqtisadi artıma, həm də insanların həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə mühüm təsir göstərir.

53. Ticarətin formaları haqqında izah verin. Əmtəə təklifi bazarın tənzimlənməsində göstəricilər sistemini səciyyələndirin. (Orta)

Ticarət istehsal və istehlak arasında vasitəçi rol oynayır, məhsulların satışını təmin edir və təkrar istehsal prosesini davam etdirir.

Əsas formaları:

• **Topdansatış ticarət** – müəssisələr arasında böyük partiyalarla reallaşma (topdansatış qiymətləri ilə).

• **Pərakəndə satış** – istehlakçılara birbaşa satış (topdansatış qiyməti + ticarət mənfəəti).

Əmtəə təklifi bazarın tənzimlənməsində göstəricilər sistemi:

• Əmtəə strukturu və çeşidi

• Bazarın təşkil forması (dövlət, xüsusi, özəl)

• Qiymət səviyyəsi və dinamikası

• Tələb-təklif nisbəti

• İdxal-ixrac həcmi

• Reklam və marketinq xərcləri

Bu göstəricilər bazarın tənzimlənməsini, qiymət siyasətini və əhalinin tələbatının ödənilməsini idarə edir.

Sual 54. Əhalinin mənzil təminatı və mənzilin istismarı planlarının tərtibində istifadə olunan kompleks göstəricilər sistemini təhlil edin. (Orta)

Daha aydın izah:

Mənzil-kommunal təsərrüfatı sosial infrastrukturun əsas hissəsidir və əhalinin mənzil tələbatını ödəyir.

Kompleks göstəricilər sistemi:

1. **Mənzil fondu göstəriciləri** – ümumi sahə (kv.m), adambaşına düşən sahə (kv.m).

2. **Yerləşdirmə göstəriciləri** – rayon, qəsəbə və kəndlər üzrə mənzil və kommunal xidmətlərin paylanması.

3. **İqtisadi və sosial göstəricilər** – işçi sayı, kapital qoyuluşu, kadr potensialı, əməkhaqqı sistemi.

Planlaşdırmada əsas amil əhalinin sayı, artım tempi, sıxlığı və miqrasiyadır. Bu göstəricilər mənzil fondunun inkişafını və kommunal xidmətlərin keyfiyyətini təmin edir.

55. Mənzil fonduna tələbatın hesablanmasını misal nümunəsi üzərindən izah edin. (Orta)

Mənzil fondu – ölkə ərazisindəki bütün yaşayış sahələrinin məcmusudur (dövlət, bələdiyyə, özəl).

Hesablama prinsipi:

Tələbat = Əhalinin sayı × Normativ sahə (adambaşına düşən minimum mənzil sahəsi).

Praktiki misal:

Şəhərdə əhali 500 000 nəfərdir. Normativ – adambaşına 18 kv.m.

Ümumi tələbat = 500 000 × 18 = 9 000 000 kv.m.

Mövcud fond 7 200 000 kv.m-dir.

Əlavə tələbat = 1 800 000 kv.m (tikinti planı üçün əsas).

Hesablamada mülkiyyət forması, sosial normativlər və kommunal infrastruktur nəzərə alınır.

56. Təhsilin əsas məqsədini aydınlaşdırın. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini sadalayın

Təhsil cəmiyyətin inkişafının əsas amillərindən biridir və insanın bilik, bacarıq, dünyagörüşü və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Təhsilin əsas məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş, savadlı, vətənpərvər və peşəkar insan yetişdirməkdir. Təhsil yalnız bilik verməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına, onun sosial həyata hazırlanmasına və əmək fəaliyyətinə uyğunlaşdırılmasına kömək edir.

Təhsil insan kapitalının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri ölkənin savadlı və peşəkar əmək ehtiyatlarına malik olmasıdır. Təhsil insanların intellektual səviyyəsini yüksəldir, onların yaradıcı və analitik düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bu isə cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqisinə və innovativ inkişafına şərait yaradır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri qanunvericilik əsasında müəyyən edilir. Əsas prinsiplərdən biri təhsilin humanist xarakter daşımasıdır. Təhsil insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq və tolerantlıq prinsipləri əsasında qurulmalıdır.

Digər mühüm prinsip təhsildə bərabərlikdir. Dövlət bütün vətəndaşların sosial vəziyyətindən, cinsindən, milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təhsil almaq hüququnu təmin etməlidir. Bu prinsip sosial ədalətin qorunmasına xidmət edir.

Təhsilin dünyəvi xarakter daşıması da əsas prinsiplərdən biridir. Dövlət təhsil sistemi elmi biliklərə əsaslanmalı və müasir tələblərə uyğun təşkil olunmalıdır. Bununla yanaşı milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması da vacib hesab edilir.

Dövlət siyasətinin digər prinsipi təhsilin fasiləsizliyidir. İnsan yalnız məktəb dövründə deyil, bütün həyatı boyu bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Buna görə müasir təhsil sistemi davamlı təhsil konsepsiyasına əsaslanır.

Təhsildə keyfiyyətin təmin olunması da mühüm prinsip hesab olunur. Dövlət tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına, müəllim hazırlığının gücləndirilməsinə və təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişafına xüsusi diqqət yetirir.

Beləliklə, təhsilin əsas məqsədi cəmiyyət üçün savadlı və peşəkar vətəndaş yetişdirməkdir və dövlət siyasətinin prinsipləri bu məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

57. Beynəlxalq funksional təsnifata əsasən tətbiq olunan təhsil modellərindən bəhs edin. Azərbaycan Respublikasında hansı təhsil formaları tətbiq olunur

Beynəlxalq funksional təsnifata əsasən təhsil sistemi müxtəlif modellər üzrə təşkil edilir. Bu modellər ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, milli xüsusiyyətlərinə və təhsil siyasətinə uyğun formalaşır. Müasir dövrdə əsas məqsəd insanların keyfiyyətli təhsil almasını təmin etmək və onların əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlanmasıdır.

Ən geniş yayılmış təhsil modellərindən biri ənənəvi təhsil modelidir. Bu modeldə müəllim əsas bilik mənbəyi hesab olunur və tədris prosesi daha çox nəzəri biliklərin verilməsinə əsaslanır. Bir çox ölkələrdə uzun müddət bu model üstünlük təşkil etmişdir.

Digər model innovativ və ya interaktiv təhsil modelidir. Bu modeldə şagird və tələbələrin fəallığı əsas götürülür. Müasir texnologiyaların tətbiqi, praktik məşğələlər, layihə əsaslı təhsil və müstəqil araşdırmalar bu modelin əsas xüsusiyyətləridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə daha çox bu model tətbiq edilir.

Beynəlxalq təcrübədə distant təhsil modeli də geniş yayılmışdır. Bu model informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə məsafədən təhsil almağa imkan yaradır. Xüsusilə pandemiya dövründə distant təhsil bir çox ölkələrdə əsas təhsil formalarından birinə çevrilmişdir.

Dual təhsil modeli də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu modeldə nəzəri biliklərlə praktiki hazırlıq birlikdə həyata keçirilir. Tələbələr həm təhsil müəssisəsində oxuyur, həm də müəssisələrdə praktik fəaliyyət göstərirlər. Almaniya kimi ölkələrdə dual təhsil sistemi geniş tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında “Təhsil haqqında” qanuna əsasən müxtəlif təhsil formaları tətbiq edilir. Əsas təhsil formaları əyani, qiyabi, distant və sərbəst təhsil formalarıdır. Əyani təhsil ən geniş yayılmış formadır və tələbələrin birbaşa auditoriyada iştirakını nəzərdə tutur.

Qiyabi təhsil formasında tələbələr müəyyən dövrlərdə universitetə gələrək imtahan və məşğələlərdə iştirak edir, əsas vaxt isə müstəqil hazırlaşırlar. Distant təhsil texnologiyalar vasitəsilə məsafədən tədrisin həyata keçirilməsidir.

Azərbaycanda əlavə təhsil və ömürboyu təhsil prinsipi də tətbiq edilir. Bu sistem insanların peşə biliklərini daim yeniləməsinə və müasir əmək bazarına uyğunlaşmasına imkan yaradır.

Beləliklə, beynəlxalq təhsil modelləri tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir və Azərbaycan da bu istiqamətdə müasir təhsil sisteminin formalaşdırılmasına çalışır.

58. Azərbaycanda dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələrinin maliyyələşmə mənbələrini açıqlayın. Hazırda hansı mənbələrdən daha çox istifadə olunduğunu şərh edin. (Orta)

Dövlət və bələdiyyə təhsil müəssisələri aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşir:

• Dövlət və yerli büdcə vəsaitləri (əsas mənbə)

• Ödənişli təhsildən daxilolmalar

• Qrantlar, ianələr və könüllü yardımlar

• Müqaviləli təhsil xidmətləri və elmi-tədqiqat layihələri

• Beynəlxalq əməkdaşlıqdan əldə olunan vəsaitlər

• Qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələr

Hazırda ən çox dövlət büdcəsindən istifadə olunur, çünki pulsuz təhsil (ibtidai, orta, peşə, ali) prioritetdir. Ödənişli xidmətlər və qrantlar ikinci yerdədir.

59. Dövlət, elmi-texniki sahədə öz məqsədlərini hansı üsullarla həyata keçirə bilər? Dövlətin elmi-texniki siyasətində büdcə prioritetlərinin çoxpilləli seçim prosesində nəzərə alınmalı amilləri əsaslandırın. (Orta)

Dövlət elmi-texniki sahədə məqsədlərini aşağıdakı üsullarla həyata keçirir:

• Dövlət büdcəsindən ayırmalar

• Dövlət sifarişi formasında fundamental və tətbiqi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi

• Elmin İnkişaf Fondu vasitəsilə dəstək

• Özəl sektorla birgə layihələr və qrantlar

Büdcə prioritetlərinin çoxpilləli seçimində nəzərə alınmalı amillər:

• Elmi kadrların hazırlığı və yeniləşməsi

• İqtisadiyyatın prioritet sahələri (texnoloji inkişaf)

• Beynəlxalq standartlara uyğunluq

• Sosial-iqtisadi təsir (məşğulluq, innovasiya)

• Maliyyə mənbələrinin diversifikasiyası (büdcə + büdcədənkənar)

60. Tədris və elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi sahəsində Almaniya təcrübəsini şərh edin və Azərbaycanda tətbiqi imkanlarını dəyərləndirin. (Orta)

Almaniya təcrübəsi:

• Əsas diqqət elmi tədqiqatlara verilir. Müəllimlər tədqiqat nəticələrini dərs materialına çevirir.

• Tələbə və müəllimlər tədqiqatçı-tərəfdaş kimi çalışır.

• Bolonya prosesi çərçivəsində akademik (nəzəri) və peşəkar (praktik) təhsil ayrı-seçkiliklə maliyyələşdirilir.

• Dövlət və özəl sektor birgə maliyyələşdirmə tətbiq edir.

Azərbaycanda tətbiqi imkanları:

• Müsbət: Bolonya prosesinə qoşulmaqla tədqiqat-tədris inteqrasiyasını gücləndirmək mümkündür.

• Çətinlik: Maliyyə mənbələri məhduddur, özəl sektorun iştirakı zəifdir.

• Tövsiyə: Dövlət sifarişi + qrant mexanizmlərini genişləndirmək, universitetlərdə tədqiqat mərkəzləri yaratmaq.

61. Səhiyyənin mahiyyəti və vəzifələrini açıqlayın

Səhiyyə cəmiyyətin sağlamlığının qorunması, möhkəmləndirilməsi və bərpası ilə məşğul olan sosial sahədir. Səhiyyə sistemi insanların fiziki və psixoloji sağlamlığını təmin etmək məqsədilə tibbi xidmətlərin göstərilməsini, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini və sanitariya-gigiyena normalarının qorunmasını əhatə edir. Müasir dövrdə səhiyyə sosial dövlətin əsas funksiyalarından biri hesab olunur.

Səhiyyənin əsas mahiyyəti insan həyatının və sağlamlığının qorunmasına xidmət etməsidir. Sağlam əhali iqtisadi inkişafın və sosial rifahın əsas şərtlərindən biridir. Buna görə dövlət səhiyyə sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirir və əhalinin tibbi xidmətlərə əlçatanlığını təmin etməyə çalışır.

Səhiyyənin əsas vəzifələrindən biri xəstəliklərin qarşısının alınmasıdır. Profilaktik tədbirlər, peyvəndləmə proqramları, sanitariya nəzarəti və sağlam

həyat tərzinin təbliği bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Xəstəliklərin erkən aşkar olunması insanların sağlamlığının qorunmasına və ölüm hallarının azalmasına kömək edir.

Digər mühüm vəzifə xəstələrin müalicəsinin təşkil edilməsidir. Xəstəxanalar, poliklinikalar və digər tibbi müəssisələr vasitəsilə əhaliyə diaqnostika, müalicə və reabilitasiya xidmətləri göstərilir. Müasir tibbi texnologiyaların tətbiqi müalicənin keyfiyyətini artırır.

Səhiyyənin vacib vəzifələrindən biri ana və uşaq sağlamlığının qorunmasıdır. Bu istiqamətdə doğuş xidmətləri, pediatriya və ailə planlaşdırılması proqramları həyata keçirilir. Sağlam nəslin formalaşdırılması cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Səhiyyə həmçinin fövqəladə hallarda əhalinin müdafiəsini təmin edir. Epidemiyalar, təbii fəlakətlər və digər böhran vəziyyətlərində səhiyyə sistemi insanların həyatının qorunmasında əsas rol oynayır.

Müasir səhiyyə sistemində tibbi kadrların hazırlanması və elmi tədqiqatların aparılması da mühüm vəzifələr sırasına daxildir. Yeni müalicə üsullarının hazırlanması və tibbi innovasiyaların tətbiqi səhiyyənin inkişafına şərait yaradır.

Beləliklə, səhiyyənin əsas mahiyyəti insanların sağlamlığının qorunmasıdır və onun vəzifələri cəmiyyətin sosial rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.

62. Səhiyyə Xidmətlərinin Özünəməxsus Xüsusiyyətləri

Səhiyyə xidmətləri bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, qeyri-maddilik — tibbi xidmətlər fiziki məhsul deyil, onları əvvəlcədən görmək, dadmaq və ya saxlamaq mümkün deyil. İkincisi, ayrılmazlıq — xidmətin istehsalı və istehlakı eyni anda baş verir; həkim müayinə edərkən xəstə də orada olmalıdır. Üçüncüsü, dəyişkənlik — eyni xidmət müxtəlif həkimlər tərəfindən fərqli keyfiyyətdə göstərilə bilər. Dördüncüsü, saxlanılmazlıq — istifadə olunmayan tibbi imkanlar (boş qalan əməliyyat otaqları, vakansiyadakı həkimlər) sonradan istifadə üçün saxlanıla bilməz.

Bunlarla yanaşı, informasiya asimmetriyası böyük rol oynayır: həkim xəstədən daha çox bilik sahibidir, bu da xəstənin müstəqil qərar qəbulunu çətinləşdirir. Səhiyyədə tələb qeyri-müəyyəndir — xəstəlik nə vaxt baş verəcəyi bilinmir. İctimai xeyir xarakteri daşıdığından dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur. Həmçinin etik məsuliyyət xüsusi əhəmiyyət daşıyır — insan həyatı söz olduğundan tibb işçiləri yüksək professional-etik normalara riayət etməlidir. Nəhayət,

sığorta mexanizminin geniş tətbiqi səhiyyəni digər xidmət sahələrindən fərqləndirir.

63. Tibbi sığortanın təşkilinin əsas prinsiplərini açıqlayın. Sağlamlıq indikatorlarını təhlil edin. (Orta)

Tibbi sığortanın əsas prinsipləri:

• Məcburi və könüllü xarakterin uzlaşdırılması

• Vətəndaşların ümumi iştirakı

• Büdcə və büdcədənkənar fondlar arasında vəzifə bölüşdürülməsi

• Sığortalananların bərabər hüquqları

• Pulsuz tibbi-diaqnostik xidmətlərin təminatı

Sağlamlıq indikatorları:

Sağlamlıq cəmiyyətin sosial-siyasi komfortluğunu əks etdirir. Əsas amillər:

• Həyat şəraiti və tərzi (48-50%)

• Ətraf mühit (20-22%)

• İnsan biologiyası (18-20%)

• Səhiyyə xidməti (8-14%)

Bu indikatorlar sosial institutların (xüsusilə səhiyyənin) fəaliyyətini qiymətləndirir.

64. Sağlamlığın risk amillərini qruplaşdırın və geniş izahını verin. (Asan)

Sağlamlığın risk amilləri insan həyatına təsir edən mənfi faktorlardır. Onlar təsir səviyyəsinə görə üç qrupa bölünür və qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Qruplar:

1. İctimai-sosial-iqtisadi şərait səviyyəsi (ən geniş təsir):

• Sosial-iqtisadi böhran, cinayətlərin artımı, “istehlak səbəti”nin bahalaşması.

• İnsanlar arasında bərabərsizlik, “pul hər şeydir” prinsipi, maliyyə vəsaitlərinin xaricə axını.

• Sosial siyasətin arxa plana keçməsi, təhsil və mədəniyyətin dəyərsizləşməsi, miqrasiya və işsizlik artımı.

• Müharibə və inkişaf etməmiş qanunvericilik.

2. Əhalinin ayrı-ayrı qruplarının səviyyəsi – müəyyən sosial qrupların (gənclər, yaşlılar, aztəminatlılar) riskləri.

3. Fərdi (davranış) səviyyəsi – şəxsin öz həyat tərzi, qidalanma, idman və zərərli

vərdişləri.

Əlavə qrup: Əhaliyə tibbi yardımın çatışmazlıqları ilə bağlı risk amilləri (xüsusi yer tutur).

Bu amillər sağlamlığa kompleks təsir göstərir və sosial siyasətin zəifliyini əks etdirir.

65. Səhiyyə modellərini xarici ölkələr nümunəsində müqayisəli şəkildə təhlil edin. (Orta)

Dünyada əsasən üç səhiyyə modeli formalaşıb. Hər biri maliyyələşdirmə və xidmət təşkilinə görə fərqlənir.

Modellər və ölkə nümunələri:1. Dövlət səhiyyəsi (Berviç modeli) – Böyük Britaniya, Danimarka, Kanada.

• Tam dövlət maliyyələşdirilməsi, pulsuz xidmət.

• Üstünlük: hamı üçün əlçatanlıq. Çatışmazlıq: büdcə yükü yüksək.

2. Sığortalı səhiyyə (Bismark modeli) – Almaniya, Belçika, Hollandiya, Yaponiya.

• Məcburi tibbi sığorta + işəgötürən və işçi ödənişləri.

• Üstünlük: keyfiyyətli və sürətli xidmət. Çatışmazlıq: sığorta haqqı yüksək.

3. Aralıq (qarışıq) model – ABŞ, Skandinaviya ölkələri.

• Dövlət büdcəsi (60%), tibbi sığorta (30%), pullu xidmətlər (10%).

• Üstünlük: çeviklik. Çatışmazlıq: bərabərsizlik riski.

Müqayisə: Birinci model sosial ədalətə, ikinci model keyfiyyətə, üçüncü model isə

balanslaşdırılmış maliyyələşdirməyə üstünlük verir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 60-30-10 nisbətini tövsiyə edir.

66. Kulturologiya Anlayışının Mahiyyəti.

Kulturologiya — mədəniyyəti bütövlükdə, onun mahiyyətini, strukturunu, qanunauyğunluqlarını və inkişaf dinamikasını öyrənən kompleks elmi intizamdır. Bu termin ilk dəfə Amerika alimi Leslie White tərəfindən XX əsrin ortalarında işlədilmişdir.

Kulturologiya mədəniyyəti çoxaspektli bir fenomen kimi araşdırır: tarixi, fəlsəfi, sosiologiyası, psixologiyası, semiotikası baxımından incələr. O, insanın yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlərin, normların, simvolların, ənənələrin, inancların məcmusunu tədqiq edir. Mədəniyyət insanı heyvandan fərqləndirən əsas amildir — dil, incəsənət, din, elm, texnologiya hamısı mədəniyyətin tərkib hissələridir.

Kulturologiyanın predmeti dar mənada incəsənəti deyil, geniş mənada bəşər sivilizasiyasının bütün həyat formalarını əhatə edir. O, mədəniyyətlər arasındakı oxşarlıq və fərqliliklər, mədəni dəyişmə, qloballaşma, milli kimlik kimi problemləri öyrənir. Kulturologiya müstəqil elm kimi fəlsəfə, tarix, antropologiya, sosiologiya və semiotikanın kəsişməsində formalaşmışdır.

67. Kulturologiyanın Funksiyaları.

Kulturologiya bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

1. Qnoseoloji (idrak) funksiyası — mədəniyyəti, onun tarixi inkişafını, strukturunu elmi şəkildə öyrənmək və izah etmək imkanı verir.

2. Aksiologiya (dəyər) funksiyası — mədəni dəyərlərin qiymətləndirilməsi, onların insan həyatındakı rolunun müəyyənləşdirilməsidir.

3. Humanist funksiya — insan şəxsiyyətinin formalaşmasına, mənəvi inkişafına xidmət edir; insanı öz mədəni köklərindən xəbərdar edir.

4. Kommunikativ funksiya — müxtəlif xalqlar, nəsillər, sivilizasiyalar arasında mədəni dialoqu təmin edir, anlaşmanı asanlaşdırır.

5. Sosiallaşma funksiyası — fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasına, norma və dəyərlərin mənimsənilməsinə kömək edir.

6. Proqnostik funksiya — mədəni proseslərin inkişaf meyllərini proqnozlaşdırmaq, gələcək mədəni dəyişiklikləri qabaqcadan görmək imkanı yaradır.

7. Tənqidi-refleksiv funksiya — mövcud mədəni hadisələrin analizi, müsbət və mənfi cəhətlərinin dəyərləndirilməsidir.

Bu funksiyalar vasitəsilə kulturologiya həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır.

68. Kulturologiya elminin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini xarakterizə edin. (Asan)

Kulturologiya XX əsrin əvvəllərində yaranmış elm sahəsidir. O, mədəniyyəti, sosial reallığı

və insanın mənəvi aləmini kompleks şəkildə öyrənir.

İnkişaf mərhələləri:

1. XIX əsrin sonu – Etnologiya və antropologiyanın inkişafı (insan və dünyasının tədqiqi).

2. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli – Sosiologiya və psixologiyanın təşəkkülü.

3. XX əsrin ortaları – Kulturologiyanın müstəqil elm kimi formalaşması (bəşəriyyətin

mədəniyyəti haqqında elm).

4. XX əsrin II yarısı – Sistemli kulturoloji tədqiqatların intensiv inkişafı.

Bu gün kulturologiya qloballaşma, informasiya texnologiyaları və mədəni irsin qorunması

problemlərini araşdırır və Azərbaycanda da kadr hazırlığı prioritetdir.

69. Mədəniyyətin tarixi inkişaf mərhələlərini və prinsiplərini şərh edin. (Asan)

Mədəniyyət təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. İnsan təbiətdən sərvət götürür, amma

onu da zənginləşdirir.

Tarixi inkişaf mərhələləri:

• Təbiətə təsir (əmək vasitəsilə dəyişiklik).

• Mədəniyyətin formalaşması (həyat dəyərləri, davranış qaydaları, maddi əsərlər).

Əsas prinsiplər:

1. Həyat dəyərləri – insanın yaşadığı mühit və dəyərlər sistemi.

2. Davranış qaydaları – mənəviyyət və qanunlar (dövlət tərəfindən məcburi olarsa qanun adlanır).

3. Maddi əsərlər – birinci və ikinci prinsiplərin kombinasiyasından yaranır.

Dəyişiklik üçün iki şərt vacibdir: şəraitin tələbi və müvafiq tərkib hissələri. Mədəniyyət

təbiətlə harmoniyada olmalıdır.

70. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin əsas xüsusiyyətlərini təhlil edin. Onların fərqini aydınlaşdırın. (Orta)

Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin xüsusiyyətləri:

• Sağlamlığın bərpası, iş qabiliyyətinin artırılması.

• Rekreasiya fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir (səhiyyə və demoqrafiya

göstəriciləri).

• Sosial-iqtisadi nəticələr: turizm, idman obyektləri, sağlamlıq müəssisələrinin istifadəsinin

artması.

Fərqlər:

• Bədən tərbiyəsi – kütləvi, sağlamlıq və istirahət məqsədilə (fəal və passiv istirahət).

• İdman – rəqabət, peşəkarlıq və yüksək nəticəyə yönəlmişdir.

Hər ikisi bioritmlərə və istirahət növlərinə (gündəlik, həftəlik, illik) əsaslanır.

71. Turistlərin Beynəlxalq Axınlarının Formalaşma Amilləri

Beynəlxalq turist axınlarının formalaşmasına təsir edən amillər bir neçə qrupa bölünür:

İqtisadi amillər: Ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, əhalinin gəliri, valyuta məzənnəsi, qiymət səviyyəsi turizm tələbini birbaşa müəyyənləşdirir. İqtisadi cəhətdən güclü ölkələrdən turist axını daha çox olur.

Siyasi-hüquqi amillər: Viza rejimi, siyasi sabitlik, diplomatik münasibətlər, sərhəd keçid şərtləri turizmin istiqamətinə ciddi təsir göstərir. Vizasız rejim turist axınını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Coğrafi-iqlim amilləri: Ölkənin coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, təbii gözəllikləri, çimərlikləri, dağ mənzərələri turizmin əsas cəlbedici mənbəyidir.

Sosial-mədəni amillər: Tarixi-mədəni abidələr, UNESCO irsləri, festivallar, milli ənənələr, qastronomiya — bunlar mədəni turizm axınlarını formalaşdırır.

İnfrastruktur amilləri: Nəqliyyat əlçatanlığı (hava yolları, dəmir yolları), otel bazası, turizm xidmətlərinin keyfiyyəti həlledici rol oynayır.

Texnoloji amillər: İnternet, onlayn bron sistemləri, sosial şəbəkələr vasitəsilə destinasiyaların tanıdılması müasir turist axınlarına güclü təsir göstərir.

72. Turizmin İnkişafından Əldə Edilən Mənfəətlər

Turizm ölkə iqtisadiyyatına, cəmiyyətinə və mədəniyyətinə çoxsaylı müsbət töhfələr verir:

İqtisadi mənfəətlər: Turizm xarici valyuta gətirən mühüm ixrac sahəsidir. O, otelçilik, ictimai iaşə, nəqliyyat, ticarət, əyləncə sektoru kimi bir çox sahədə iş

yerlərinin yaradılmasına kömək edir. Turizmdən əldə edilən vergi gəlirləri dövlət büdcəsini gücləndirir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təkan verir.

Sosial mənfəətlər: Turizm fərqli mədəniyyətlər arasında dialoq və anlaşmanı təşviq edir, tolerantlığı artırır. Yerli əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəldir — infrastruktur, tibbi xidmət, nəqliyyat turizm hesabına inkişaf edir.

Mədəni mənfəətlər: Tarixi abidələrin, ənənələrin, sənət nümunələrinin qorunması və bərpası üçün maliyyə imkanı yaranır. Yerli el sənəti, musiqi, mətbəx yenidən canlanır.

Ekoloji mənfəətlər: Eko-turizm çərçivəsində təbiətin qorunması üçün maraq artır, milli parklar, qoruqlar maliyyələşdirilir.

Beləliklə, turizm çoxsektoral xarakter daşıyan, ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edən strateji bir sahədir.

73. Turizmdə Seqmentləşdirmənin Əsas Əlamətləri

Bazar seqmentləşdirməsi müasir turizm marketinqinin əsas alətlərindən biri olub, müxtəlif xüsusiyyətlərə malik turistləri müəyyən qruplara bölməyi nəzərdə tutur. Seqmentləşdirmənin məqsədi hər bir qrupun ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyən etmək, onlara uyğun məhsul və xidmətlər təklif etmək, marketinq resurslarını isə daha səmərəli istifadə etməkdir. Turizmdə seqmentləşdirmə bir neçə əsas əlamət üzrə həyata keçirilir.

Coğrafi Seqmentləşdirmə

Coğrafi seqmentləşdirmə turistlərin yaşadıqları və ya gəldikləri coğrafi əraziyə görə qruplaşdırılmasını əhatə edir. Bu əlamət üzrə turistlər ölkə, region, şəhər, iqlim zonası kimi meyarlara görə bölünür. Məsələn, Azərbaycan turizm bazarında Rusiyadan, Gürcüstandan, İrandan, Türkiyədən gələn turistlər ayrı-ayrı coğrafi seqmentlər təşkil edir. Hər bir seqmentin özünəməxsus tələbləri var: İran turistləri adətən alış-veriş turizmini üstün tutaraq Bakıya gəlir, Rusiyadan gələnlər isə müalicə-sağlamlıq turlarına daha çox maraq göstərir. Coğrafi seqmentləşdirmə turizm şirkətlərinə hansı bazarlara daha çox diqqət yetirməli olduğunu, hansı dillərdə reklam fəaliyyəti aparmalı olduğunu müəyyən etməyə kömək edir.

Demoqrafik Seqmentləşdirmə

Demoqrafik seqmentləşdirmə ən geniş yayılmış üsullardan biridir. Buraya yaş, cins, ailə vəziyyəti, gəlir səviyyəsi, təhsil, peşə kimi göstəricilər daxildir. Yaş baxımından turistlər gənclər (18-25 yaş), orta yaşlılar (26-45 yaş), yetkin turistlər (46-60 yaş) və üçüncü yaş turistləri (60+) kimi qruplara bölünür. Məsələn, gənc turistlər üçün ekstremal idman turları, baçpaker turizmi, hosti tipli yerləşmə, büdcəyə uyğun qiymətlər xarakterikdir. 60+ yaş qrupu üçün isə rahat nəqliyyat, tibbi dəstək, ekskursiya proqramları, yüksək xidmət keyfiyyəti ön plana çıxır. Gəlir səviyyəsinə görə isə turistlər büdcə, orta sinif və lüks seqmentlərə bölünür. Lüks seqmentin nümayəndələri beşulduzlu otellər, özəl yaxta turları, VIP xidmətlər tələb edirlər.

Psixoqrafik Seqmentləşdirmə

Bu seqmentləşdirmə növü turistlərin həyat tərzi, dəyər sistemi, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, motivasiya amilləri əsasında həyata keçirilir. Psixoqrafik seqmentləşdirmə daha dərin təhlil tələb etsə də, marketinq strategiyasının hazırlanmasında çox faydalıdır. Məsələn, ekotouristlər, macəra axtaranlar, mədəniyyət həvəskarları, qastronom turistlər fərqli psixoqrafik seqmentlər təşkil edir. Ekotouristlər ətraf mühitin qorunmasına həssas yanaşır, yerli icmalara fayda verən turlara üstünlük verir. Qastronom turistlər isə yeni mətbəxləri kəşf etmək, kulinariya dərsləri almaq, yerli bazarları gəzmək istəyirlər. Bu seqmentin tələblərinə cavab vermək üçün turizm şirkətləri unikal, fərdiləşdirilmiş proqramlar hazırlayır.

Davranış Seqmentləşdirməsi

Davranış seqmentləşdirməsi turistlərin xidmətdən istifadə tezliyi, sədaqəti, üstünlük verdiyi faydalar, satın alma motivasiyası əsasında həyata keçirilir. Buraya turistlərin birinci dəfə səyahət etməsi, tez-tez seyahət etməsi, mövsümi davranış nümunələri, onlayn rezervasiya meylləri aid edilir. Məsələn, “all-inclusive” konsepsiyasını üstün tutanlar il boyu eyni kurort zəncirini seçə bilər. Sədaqətli turistlər üçün loyallıq proqramları, endirim

kartları, xüsusi bonuslar tətbiq edilir. Davranış seqmentləşdirməsi turizm müəssisəsinə tutma strategiyasını düzgün qurmağa imkan verir.

Məqsəd Əsaslı Seqmentləşdirmə

Bu növ seqmentləşdirmədə turistlər səyahətlərinin məqsədinə görə qruplaşdırılır: iş turizmi (biznes səyahətlər, konfranslar, MICE turizmi), istirahət turizmi, müalicə turizmi, dini turizm, tədris turizmi. Hər bir qrupun özünəməxsus tələbləri var. Biznes turistlər üçün oteldə konfrans zalının olması, sürətli internet, fleksibel ləğv şərtləri vacibdir. Müalicə turistləri isə ixtisaslı həkim heyəti, müasir tibbi avadanlıq, rahatlıq şəraitini ön planda saxlayır. Azərbaycanda Naftalan şəhəri məhz müalicə turizmi seqmentinə xidmət edən unikal bir nümunədir.

Nəticə olaraq, seqmentləşdirmə turizm müəssisəsinə resurslarını səmərəli bölüşdürməyə, hədəf auditoriyasına uyğun marketinq mesajları hazırlamağa və rəqabət üstünlüyü qazanmağa imkan verir.

74. Turizmin Fərqləndirici Cəhətlərinin Qruplaşdırılması

Turizm digər xidmət sahələrindən bir sıra əsaslı cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqləndirici cəhətlərin düzgün anlaşılması həm turizm siyasətinin hazırlanması, həm də müəssisə idarəçiliyi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Turizmin fərqləndirici cəhətlərini aşağıdakı qruplarda toplamaq mümkündür.

Məhsulun Qeyri-Maddi Xarakteri

Turizm xidmətlərinin ən mühüm fərqləndirici cəhəti onların qeyri-maddi, yəni qeyri-fiziki xarakter daşımasıdır. Adi malların əksinə olaraq, turizm məhsulunu satın almazdan əvvəl görmək, toxunmaq, sınamaq mümkün deyil. Turist yalnız xidməti aldıqdan sonra onun keyfiyyətini qiymətləndirə bilir. Bu da xüsusi risk doğurur. Məsələn, bir şəxs paket tur satın aldıqda, otelə getməyincə otağın keyfiyyətini, plajın təmizliyini, yeməyin dadını bilmir. Buna görə turizm şirkətləri reytinq sistemlərindən, müştəri rəylərindən, peşəkar

fotolardan, virtual turlardan istifadə edərək xidmətin qeyri-maddi xarakterini kompensasiya etməyə çalışırlar. Bu fərqləndirici cəhət turizm marketinqini digər sektorlardan köklü şəkildə ayırır.

Xidmətin Eyni Zamanda İstehsal və İstehlak Edilməsi

Turizm xidmətlərinin istehsalı ilə istehlakı eyni anda baş verir. Fabrikdə hazırlanıb saxlanılan mallardan fərqli olaraq, otel xidməti, ekskursiya, nəqliyyat xidməti yalnız müştərinin iştirakı ilə mövcud ola bilər. Bu xüsusiyyət bir sıra idarəetmə çətinlikləri yaradır: xidmət kəyfiyyəti heyətin o anlıq performansından birbaşa asılıdır. Məsələn, ekskursiya zamanı rehberin bilik səviyyəsi, kommunikasiya bacarıqları, enerjisi turizm təcrübəsinin keyfiyyətini birbaşa müəyyən edir. Bu da kadr seçiminə, hazırlanmasına və motivasiyasına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Stoklaşdırılma İmkansızlığı

Turizm xidmətlərini “ehtiyat üçün” saxlamaq mümkün deyil. Bu da onun ən mühüm fərqləndirici cəhətlərindən birini təşkil edir. Məsələn, bir otelin bu gün boş qalan otağı sabah satıla bilməz — bu gün itirilən gəlir geri qayıtmaz. Analoji olaraq, uçuş reysi yarı dolu getsə, boş oturacaqlar üzrə mümkün gəlir həmişəlik itirilir. Bu xüsusiyyət dinamik qiymətqoyma (yield management) sistemlərinin turizmdə geniş tətbiqinə səbəb olmuşdur. Hotellər və aviaşirkətlər tələb-təklifə əsasən qiymətləri real vaxt rejimində dəyişdirir. Son dəqiqə endirimləri, erkən rezervasiya endirimi kimi mexanizmlər məhz bu problemi həll etmək üçün işlənib hazırlanmışdır.

Mövsümillik

Turizm tələbi mövsümi dalğalanmalara məruz qalan ən güclü sektorlardan biridir. Yay mövsümü dəniz kurortlarında pik yük yaradarkən, qış mövsümü dağ-xizək mərkəzlərini canlandırır. Bu mövsüm dalğalanmaları turizm müəssisələrinə ciddi iqtisadi problemlər yaradır: tələb pik vaxtda resursların tam yüklənməsini tələb edərkən, durğunluq dövrlərində eyni infrastruktur boş qalır, lakin sabit xərclər davam edir. Mövsümiliyi azaltmaq üçün müxtəlif

strategiyalar tətbiq edilir: konqres-konfrans turizmi, müalicə turizmi, tədris turları mövsüm kənarlığını daha az hiss edir. Azərbaycanda Şahdağ kurortunun həm yay, həm qış mövsümlərini əhatə edən proqramları bu strategiyanın praktiki nümunəsidir.

Yüksək Emosional Komponent

Turizm məhsulu güclü emosional dəyər daşıyır. İnsanlar turizm xidməti satın aldıqda yalnız fiziki ehtiyaclarını deyil, həm də emosional, psixoloji ehtiyaclarını ödəyirlər: istirahət, kəşf həyəcanı, prestij, özünügerçəkləşdirmə. Bu emosional komponent turizm marketinqini xüsusiləşdirir. Reklamlar məhsulun texniki xüsusiyyətlərindən daha çox hisslərə, xatirələrə, arzulara müraciət edir. “Unuda bilməyəcəyiniz xatirələr yaradın” tipli mesajlar məhz bu emosional komponenti hədəf alır. Bu baxımdan turizm sektoru güclü brend idarəçiliyini, vizual kommunikasiyanı və hekayəçiliyi (storytelling) öz marketinq arsenalında aparıcı yer tutur.

Mürəkkəb Komponent Quruluşu

Turizm məhsulu bir çox komponentin birləşməsindən ibarətdir: nəqliyyat, yerləşmə, iaşə, ekskursiya xidmətləri, sığorta, viza xidmətləri. Bu komponentlərdən birinin uğursuzluğu bütün turizm təcrübəsini korla bilər. Məsələn, əla otel və maraqlı proqram olsa belə, uçuşun gecikməsi turizm paketinin ümumi keyfiyyət qavrayışını aşağı sala bilər. Bu mürəkkəblik turizm operatorlarından yüksək koordinasiya bacarığı tələb edir.

Bütün bu fərqləndirici cəhətlər turizmin digər xidmət sahələrindən nə qədər özünəməxsus bir sahə olduğunu göstərir.

75. Turizm Məhsulu İstehsalının Kompleks Təşkili Sistemlərinin Ardıcıllığı

Turizm məhsulunun kompleks təşkili mürəkkəb bir proses olub, bir sıra ardıcıl mərhələləri əhatə edir. Bu sistemin düzgün qruplaşdırılması turizm müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətini, xidmət keyfiyyətini və iqtisadi səmərəliliyini birbaşa müəyyən edir.

1. Bazar Tədqiqatı və Ehtiyacların Müəyyənləşdirilməsi

Kompleks turizm məhsulunun istehsalı ilk növbədə dərin bazar tədqiqatından başlayır. Bu mərhələdə potensial turistlərin demografik xüsusiyyətləri, motivasiyaları, maliyyə imkanları, coğrafi mənşəyi öyrənilir. Rəqiblər təhlil edilir, mövcud bazarda doldurulmamış boşluqlar müəyyən edilir. Məsələn, bir turizm operatoru tədqiqat apararaq müəyyən edir ki, 35-50 yaş arası orta gəlirli ailələr həm istirahət, həm mədəni-maarifçilik, həm də sağlam qida elementlərini birləşdirən kombinasiyalı paketlərə maraq göstərir. Bu tədqiqat nəticəsi yeni məhsulun konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Bazar tədqiqatı olmadan hazırlanan turizm məhsulu real tələbdən uzaq ola bilər.

2. Məhsulun Konsepsiya Müəyyənliyi və Dizayn

İkinci mərhələdə turizm məhsulunun konsepsiyası formalaşdırılır. Bu mərhələdə məhsulun əsas ideyası, hədəf auditoriyası, differensasiya faktoru, qiymət seqmenti müəyyən edilir. Konsepsiya müəyyənləşdirildikdən sonra proqramın təfərrüatlı dizaynı hazırlanır: hansı destinasiyaların əhatə ediləcəyi, proqramın neçə gün/gecə olacağı, günlük məşğuliyyətlər, nəqliyyat növləri, yerləşmə tipləri seçilir. Məsələn, “Qafqaz Mədəniyyəti Turu” konsepsiyasını seçən operator Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edən 10 günlük proqram dizayn edərkən hər günün saatba-saat planını, mədəni obyektləri, yerli mətbəx nümunələrini, etnik musiqi tədbirlərini ətraflı şəkildə planlaşdırır.

3. Təchizatçılarla Müqavilə Sisteminin Qurulması

Üçüncü mərhələ turizm məhsulunu təşkil edən xidmət komponentlərinin təchizatçıları ilə müqavilə münasibətlərinin qurulmasını əhatə edir. Bu komponentlərə otellər, aviaşirkətlər, yerli nəqliyyat şirkətləri, restoran şəbəkələri, rehber agentlikləri, sığorta şirkətləri, viza xidmətləri daxildir. Uzunmüddətli tərəfdaşlıq müqavilələri daha sərfəli alış qiymətlərini, ayrılmış kvota yerləri, əlavə xidmət zəmanətlərini təmin edir. Bu mərhələdə müqavilə şərtlərinin tamlığı, ləğvetmə siyasəti, keyfiyyət standartlarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Operatorlar çox vaxt eyni destinasiya üçün bir neçə alternativ təchizatçı ilə müqavilə bağlayaraq riskləri minimuma endirir.

4. Qiymətqoyma Sistemi

Dördüncü mərhələdə turizm paketinin qiyməti müəyyən edilir. Bu proses yalnız riyazi hesablamadan ibarət deyil, strateji qərarları da əhatə edir.

Qiymətqoyma zamanı birbaşa xərclər (otel, aviabilet, nəqliyyat), dolayı xərclər (ofis, marketinq, heyət), rəqib qiymətləri, hədəf auditoriyasının ödəmə qabiliyyəti, mövsüm faktoru, istənilən mənfəət marjası nəzərə alınır. Dinamik qiymətqoyma sistemi mövsüm, doluluq nisbəti, tələbin intensivliyinə görə qiymətlərin çevik dəyişdirilməsinə imkan verir. Erkən rezervasiya endirimi, qrup endirimi, son dəqiqə qiymətləri bu sistemin əsas elementlərini təşkil edir.

5. Marketinq və Satış Kanallarının Təşkili

Beşinci mərhələdə hazırlanmış turizm məhsulunun hədəf auditoriyas ına çatdırılması üçün marketinq strategiyası və satış kanalları formalaşdırılır. Müasir dövrdə satış kanalları üçlü sistemdən ibarətdir: birbaşa satış (öz veb saytı, ofis), vasitəçilər (turizm agentlikləri, sub-agentlər), onlayn platformalar (Booking, Expedia, GetYourGuide). Hər bir kanalın öz komissiya strukturu, müştəri profili, effektivlik göstəricisi var. Marketinq kommunikasiyaları isə sosial mediadan, elektron poçt marketinqindən, axtarış motorlarında reklamdan, ənənəvi mediadan istifadə edir.

6. Keyfiyyət Nəzarəti və Əks Əlaqə Sistemi

Son mərhələdə xidmət göstərilməsi, keyfiyyətə nəzarət və əks əlaqə sisteminin qurulması həyata keçirilir. Müştəri rəylərinin toplanması, şikayətlərə baxılması, xidmət standartlarına uyğunluğun yoxlanılması bu mərhələnin əsas funksiyalarıdır. Müntəzəm əks əlaqə sistemi turizm məhsulunun daim təkmilləşdirilməsinə, bazarın dəyişən tələblərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir.

Bu altı mərhələnin ardıcıl və sistemli həyata keçirilməsi rəqabətqabiliyyətli, keyfiyyətli turizm məhsulunun yaradılmasının əsas şərtidir.